

De Maranen

Een Geschiedenis die om Heling vraagt

Peter Hocken

Copyright © 2008

De Maranen. Een Geschiedenis die om Heling vraagt.

Oorspronkelijke titel: The Marranos. A history in need of healing.

Deze Nederlandse vertaling is in augustus 2008 vastgesteld door de nationale coördinator van Toward Jerusalem Council II (TJC-II) in Nederland.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze publicatie mag worden gereproduceerd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enigerlei wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de stichting Toward Jerusalem Council II.

Korte passages mogen voor recensies worden aangehaald.

Aanhalingen uit de Schrift in de Nederlandse versie zijn genomen uit de Nieuwe Bijbel Vertaling van 2004, tenzij anders aangegeven.

Nur 716

ISBN 978-90-812030-2-9

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Deel I: De Spaanse achtergrond	9
Deel II: De Maranen en de inquisitie	13
Deel III: Het leven van de crypto-Joden.....	29
Deel IV: Punten die van belang zijn voor “Op Weg naar een Tweede Vergadering van Jeruzalem” (TJC-II)	47
Nawoord.....	55
Geraadpleegde literatuur	59
Nederlandse boeken over dit onderwerp.....	61

Inleiding

Deze brochure over de Maranen, de Joden uit Spanje, Portugal en Latijns-Amerika, die onder dwang gedoopt zijn, is de derde in de serie brochures van TJC-II (Toward Jerusalem Council II). TJC-II is opgericht in 1996¹. In maart 1998 maakten de leden van het Uitvoerend Comité, tezamen met een groep voorbidders, een gebedsreis naar Spanje waarbij de steden Granada, Cordoba en Toledo bezocht werden. Vanaf die tijd wist het leiderschap van TJC-II dat we op zekere dag de geschiedenis en het lijden van de Maranen bespreekbaar zouden moeten maken.

Een verklarende opmerking over de terminologie die we gebruiken is noodzakelijk. In de overvloedige literatuur over dit onderwerp worden verschillende termen gebruikt: Maranen (*Spaans: Marranos*), het Spaanse woord *conversos* (bekeerlingen), “nieuwchristenen” (in tegenstelling tot de niet-joodse “oud-christenen”), crypto-Joden en *anoesiem*, het Hebreeuwse woord voor gedwongen bekeerlingen. De term *conversos* wordt gebruikt voor alle gedoopten van joodse afkomst, zowel de eerste generatie als hun nakomelingen. De term crypto-Joden (= geheime of verborgen Joden) wordt alleen gebruikt voor degenen die zo veel mogelijk vasthielden aan hun joodse identiteit en hun joodse geloof in het geheim bleven praktiseren. Deze brochure volgt dit gebruik. Hoewel het totale fenomeen van de Joden die onder dwang gedoopt zijn TJC-II aangaat (zie Deel IV), wordt aan de term “Maraan” als een allesomvattende benaming vastgehouden. Ofschoon deze benaming lange tijd een ongunstige klank had, kan het gebruik ervan ons herinneren aan het lijden en de smaad waaraan deze mensen waren blootgesteld².

¹ Voor informatie over TJC-II, zie: Peter Hocken, *Op Weg naar een Tweede ‘Vergadering van Jeruzalem’: De Visie en het Verhaal*.

² Dikwijls wordt gezegd dat het woord maraan komt van het Castiliaanse woord “varken”. Voor Henry Kamen is dit “etymologisch niet bewezen” (*The Spanish Inquisition: An Historical Revision*, p. 323). Carlos Carrete Parrondo geeft als bron het oude werkwoord *marrar*, dat “gebrek hebben aan” betekent. Dan zou ‘gebrek

In 2005 besloot het leiderschap van TJC-II dat de tijd rijp was om deze kwestie aan te pakken. In september 2005 werd de eerste Latijns-Amerikaanse consultatie van TJC-II gehouden in Buenos Aires in Argentinië, met deelname van Messiasbelijdende Joden uit Argentinië en Brazilië. Het probleem van de Maranen zou in Buenos Aires concreet worden aangepakt. Daarom werd Marcelo Miranda Guimarães, de oprichter en leider van de Messiaanse Ministério Ensinado de São in Belo Horizonte in Brazilië, uitgenodigd te spreken over de geschiedenis en het erfgoed van de Maranen, met name in Latijns-Amerika. Als respons op deze treurige geschiedenis waarbij vele Joden tot bekering werden gedwongen en gepoogd werd om alle bestaande joodse gebruiken systematisch uit te roeien, reageerde ik als katholiek met een schuldbelijdenis. Het was een heel ontroerend moment toen ongeveer twintig mensen van maraanse afkomst reageerden op een uitnodiging om naar voren te komen voor gebed.

Liliana Saez, een lid van de Messiaans-Joodse gemeente Bet-el in Buenos Aires, schreef later over haar ervaring tijdens het bezoek van TJC-II: “Wij gingen bidden op het Plaza 1 de Mayo met katholieke en Joodse leiders Daar ervoer ik in mijn ziel de diepe pijn van de dodelijke angst, de eenzaamheid, de verachting en de leegte omdat we zowel van de joodse als van de niet-joodse cultuur waren afgesneden. We hadden daarmee onze identiteit verloren en waren bijna tot niets geworden. Toen Peter Hocken (*r.-k. priester. Vert.*) sprak over de gedwongen doop, het opleggen van de katholieke wetten, de vervolging door spionnen van de inquisitie, het verbieden van de joodse gebruiken, de vrees om van ketterij beschuldigd te worden, de veroordeling om levenslang als gevangenen te moeten leven, ervoer ik zo’n intense pijn. Na de inquisitie gaven de moeders

aan christelijk geloof aangeduid worden (Henri Méchoulan (ed), *Les Juifs de l’Espagne: histoire d’une diaspora 1492 – 1992*, p. 23). Kamen citeert Carrete Parrondo als bron voor de betekenis van de term als een “ontsieren” (bederven, schaden) van het christelijke geloof (pp. 323 – 324).

hun zonen opdracht om te zwijgen en leefden zij in een voortdurende doodsangst dat hun identiteit bekend zou worden. Het was alsof ik al die ervaringen doorleefde. Ik voelde me alsof ik in stukken gesneden werd, alsof het Lichaam van de Messias zelf werd verdeeld en verscheurd. Er is een diepe pijn in duizenden joodse zielen, die tot op de dag van vandaag nog steeds niet weten wie zij zijn. Ik voel me als een geadopteerde dochter, die net haar ware afkomst heeft ontdekt, haar echte ouders en oudere broers die vroeger niet van haar hielden, maar nu gekomen zijn om vergeving te vragen.”³

Binnen TJC-II zijn wij ons ervan bewust dat deze lange geschiedenis van onderdrukking en ellende uitvoeriger bespreekbaar gemaakt moet worden en niet vluchtig kan worden afgehandeld om daarna op een ander onderwerp over te gaan. De diepe wonden die zijn toegebracht hebben tijd en de genade van God nodig om te genezen. Grondige studie en aanhoudend gebed zijn beide nodig. Deze brochure wordt aangeboden als een bijdrage om deze geschiedenis en dit probleem grotere bekendheid te geven en om een welgemeend geloofsantwoord binnen het gehele Lichaam van Christus te stimuleren. Wij geloven dat de uiteindelijke genezing van deze enorme wond de weg zal effenen voor een onvoorstelbare zegen voor de kerk en voor het Joodse volk.

³ TJC-II Communiqué (Voorjaar 2006), blz. 3.

Deel I

De Spaanse achtergrond

De geschiedenis van de Maranen begon in 1391 in Spanje en iets meer dan een eeuw later in Portugal. Vanuit Spanje en Portugal verbreidde het fenomeen van de Maranen zich naar alle delen van Latijns-Amerika die onder Iberische overheersing stonden en, in mindere mate, naar andere Europese landen onder katholieke overheersing.

De eerste vraag die we moeten stellen is: Waarom Spanje? De negatieve houding van de middeleeuwse christelijke wereld ten opzichte van de Joden was niet beperkt tot Spanje. Zelfs voordat het probleem van de Maranen zich in Spanje voordeed, hadden vele uitbarstingen van antisemitisch geweld zich voorgedaan in andere Europese landen en waren er vooral in West-Europa situaties waarbij Joden uit steden en zelfs uit hele koninkrijken waren verdreven.

Er zijn echter verscheidene elementen in de geschiedenis van Spanje die duidelijk verschilden van de rest van Europa en die, wanneer wij terugblikken, kunnen worden gezien als bijdragend aan de latere geschiedenis van de Maranen.

Ten eerste vond er in Spanje onder de West-Gotische koningen van de zevende eeuw een langzame erosie van de joodse rechten en een drastische verzwakking van de bescherming van de Joodse gemeenschap onder het Romeinse recht plaats. Dit leidde tot een doelbewuste poging om het jodendom in een heel land uit te roeien. De West-Goten, een Germaanse stam, hadden vanaf het jaar 412 veel delen van Spanje veroverd. Het waren Ariaanse christenen die door de katholieke Kerk als ketteren werden beschouwd, maar ze waren wat vriendelijker voor de Joden. De zaken veranderden ten kwade voor de Joden in Spanje toen koning Reccared aan het einde van de zesde

eeuw zich bekeerde tot het orthodox-katholieke geloof. De hele zevende eeuw door trachtte een aantal zwakke koningen, die slechts kort leefden, samen met een geestelijkheid, die vijandiger was dan het gewone volk, de joodse gemeenschap, te verzwakken en vervolgens uit te roeien. In hun ogen was de Joodse gemeenschap een bedreiging voor de katholieke orthodoxie. Tijdens deze periode trachtten koningen hun anti-joodse beleid op te leggen door middel van een reeks concilies. Anderzijds waren er af en toe regeringen die deze onderdrukking van de Joden weer ophieven. De frequentie waarmee anti-joodse maatregelen werden uitgevaardigd door een reeks concilies in Toledo, geeft op zichzelf al aan dat dit beleid betrekkelijk weinig effect had. Hoewel de beschikbare gegevens ons informeren over de conciliaire decreten, is heel weinig bekend over het werkelijke leven van de Joodse gemeenschap onder deze druk.

Het was in 613 dat de Joden in Spanje werden gedwongen te kiezen tussen doop of ballingschap. Sommigen gingen naar Frankrijk en anderen werden gedoopt. Twintig jaar later verwierp het vierde Concilie van Toledo in theorie de gedwongen doop, maar handhaafde wel de geldigheid ervan wanneer het gebeurd was⁴. Sancties werden opgelegd aan gedoopte Joden die het katholieke geloof niet in praktijk brachten. Hun kinderen moesten hen afgenomen worden, opdat deze niet zouden opgroeien in “de dwaling van hun ouders.” Na een korte periode van verademing werden de besluiten van 633 opnieuw met grotere strengheid toegepast en in 653 deed een concilie het voorstel van de doodstraf voor bekeerde Joden, die ook maar enig joods voorschrift in acht namen. Deze straf werd een generatie later afgeschaft. Een andere koning verbood alle handel en beroepsuitoefening voor iedereen die geen “ware christen” was. Gezien deze hevige onderdrukking heeft de aantijging van 694, dat Spaanse Joden de Moren hadden uitgenodigd om Spanje binnen te vallen en de katholieke koningen ten val te brengen, een sterke

⁴ Dit was het standpunt van paus Gregorius de Grote (590 - 604), die grote bezwaren had geuit tegen gedwongen bekeringen.

geloofwaardigheid. Als gevolg hiervan werden alle Joden in Spanje teruggebracht tot de status van slaaf.

In geen ander Europees land is er gedurende het eerste christelijke millennium een dergelijke consequent volgehouden poging gedaan om het Joodse volk uit te roeien door gedwongen ballingschap of gedwongen doop. Parkes vat deze treurige geschiedenis samen in het commentaar: “Zo kwam er een eind aan de eerste Spaans-Joodse gemeenschap, een voorafschaduwning van de nog grotere tragedie die hun nageslacht ongeveer achthonderd jaar later zou overkomen.”⁵

Ten tweede verschilt de geschiedenis van Spanje wezenlijk van die van de rest van West-Europa als gevolg van de verovering door de moslims in het jaar 711. Voor de Joodse gemeenschap was de moslimoverheersing een welkome verademing na de christelijke onderdrukking. Verhalen deden de ronde dat Joden de poorten van Toledo hadden geopend voor de invasie van de moslims. En in de vijftiende eeuw gebruikten de “oud-christenen” deze “herinnering” tegen de Joodse gemeenschap en tegen de “nieuw-christenen”.

De verovering door de moslims luidde een periode in van nauwe samenwerking tussen de Joodse bevolking en de moslimoverheersers. Een Joods historicus heeft over deze tijd geschreven: “Zo werd vanaf het eerste ogenblik de basis gelegd voor de Joods-Arabische samenwerking en de ongeëvenaarde culturele symbiose, die zich in een latere periode ontwikkelde.”⁶ De tiende en elfde eeuw waren een tijd van grote Joodse prestaties op het terrein van de filosofie en andere wetenschappen, vooral in Andalusië in Zuid-Spanje. Alle Joodse geleerden schreven in het Arabisch. De bloei van het Joodse leven en de Joodse cultuur onder de moslimoverheersing heeft vermoedelijk bijgedragen aan de latere onderdrukking door de christenen, want de Joodse voorspoed weersprak de heersende theologie. Vanaf Augustinus van Hippo in

⁵ James Parkes, *The Conflict of the Church and the Synagogue*, p. 368.

⁶ Moses A. Shulvass, *The History of the Jewish People*, Vol. II, p. 11.

de vijfde eeuw was het de leer dat God het Joodse volk als straf voor de verwerping van Jezus had vernederd om zo de gevolgen te tonen van hun ongerechtigheid en ongelof. De latere onderdrukking van de Joden zou de feiten weer in overeenstemming brengen met deze theologie.

Ten derde was de Joodse bevolking in Spanje veel omvangrijker dan in de meeste andere delen van Europa. Het Joodse aandeel in de bevolking was het grootst in Andalusië, waar Joden in 1066 meer dan de helft van de bevolking van Granada vormden. Het is waarschijnlijk onmogelijk om nauwkeurig te weten hoe groot de Joodse bevolking in Spanje aan het begin van de 15^e eeuw was. Schattingen variëren van 200.000 tot 900.000, hoewel het werkelijke aantal dichter bij de lagere schatting moet hebben gelegen.⁷ De Joden hebben mogelijk wel tot tien procent van de Spaanse bevolking uitgemaakt. Om deze aantallen in perspectief te plaatsen: er waren in 1290 ongeveer 5000 Joden in Engeland, toen dat land als eerste koninkrijk al zijn Joodse inwoners verdreef. De omvang van het probleem van de Maranen in Spanje was een direct gevolg van de omvang van de Joodse bevolking.

⁷ Het hogere aantal is afgeleid van het aantal van 600.000 Joden, waarvan men beweert dat ze in Spanje woonden ten tijde van de uitwijzing in 1492. Maar dit aantal is bijna zeker ontleend aan het bijbelse verhaal van de uittocht uit Egypte, waarmee een vergelijking wordt gemaakt (zie Num. 2: 32).

Deel II

De Maranen en de inquisitie

De geschiedenis van de Maranen begint in het jaar 1391. De Joodse historicus Elie Barnavi schrijft: “Het jaar 1391 is ongetwijfeld een van de belangrijkste jaartallen in de Joodse geschiedenis, zeker in de herinnering van het Joodse volk.”⁸ In de zomer van 1391 lieten Spaanse Joden zich voor het eerst massaal dopen nadat gewelddadige menigten hen met de dood hadden bedreigd als zij zich niet “bekeerden”. Er braken rellen uit in Sevilla waar de aartsdeken van Ecija, Ferrant Martinez, sinds 1378 opruiende anti-joodse preken had gehouden. De dood van de koning in 1390 gaf Martinez de mogelijkheid om de daaropvolgende zomer de volksmassa’s er toe aan te zetten om de Joodse wijk van Sevilla aan te vallen. De Joodse wijk werd geplunderd. Ongeveer 4.000 Joden werden doodgeslagen; velen werden als slaaf verkocht aan de Arabieren en een aantal onderwierp zich aan de doop. Binnen twee weken werden de Joodse gemeenschappen in de rest van Andalusië aangevallen. De rellen verbreidden zich naar Cordoba waar ongeveer 2.000 Joden werden gedood en daarna naar Toledo. In totaal werden ongeveer 70 Joodse gemeenschappen in Castilië vernietigd. Daarna verspreidden de rellen zich naar Aragon en Majorca, maar niet naar Navarra of Portugal. Naar verluid hebben tienduizenden Joden zich in die tijd laten dopen.

De tweede keer dat Joden massaal gedoopt werden vond plaats tussen 1412 en 1415. Deze keer was de oorzaak niet gelegen in de bedreigingen van tierende menigten, maar nu waren de Joden het doelwit geworden van een van de grote katholieke opwekkingspredikers van die tijd, Vincent Ferrer. Ferrer, die later heilig verklaard is, gebruikte zijn invloed om te bevorderen dat anti-joodse wetten werden ingevoerd. Deze wetten waren erop gericht waren om bekering tot het christendom aan te moedigen. Ferrer waarschuwde

⁸ Elie Barnavi, *Histoire universelle des juifs*, p. 114

om geen geweld tegen de Joden te gebruiken en drong er op aan om de Joden te bekeren door overreding. Maar de enthousiaste menigten die hem door Castilië en Catalonië volgden waren niet zo gedisciplineerd en de campagne was dan ook doortrokken van een sfeer van pressie en dwang. Enkele synagogen werden in die tijd met geweld omgebouwd tot kerk. Opgemerkt dient te worden dat de *conversos* voor of na hun doop weinig tot geen catechese ontvingen.

De doop en toetreding tot de katholieke kerk veranderde automatisch de status van de “bekeerde” Joden. Hoewel de beperkingen op deelname van de Joden aan het publieke leven op het Iberische schiereiland in die tijd niet zo streng waren als in de rest van Europa, waren de Joden nog altijd uitgesloten van elke positie die hun gezag zou geven over gedoopten. Door de doop werden voor de *conversos* beroepen en ambachten toegankelijk waarvan zij tevoren waren buitengesloten. In feite waren veel *conversos* afkomstig uit de sociale en intellectuele elite binnen de Joodse gemeenschap. Zij gingen dikwijls belangrijke posten bekleden binnen de overheid, het leger, de universiteiten en de kerk. Velen huwden binnen de adel en sommigen trouwden zelfs binnen het koningshuis van Aragon. Eén bron meldt dat rond het midden van deze eeuw de helft van de hoogwaardigheidsbekleders aan het hof van Aragon “nieuw-christenen” waren. Hun toenemende macht en rijkdom begonnen jaloezie en bezorgdheid op te wekken, zodat rond het midden van de 15e eeuw de “nieuw-christenen” minder gezien waren bij de gewone Spaanse bevolking dan de Joden die trouw waren gebleven aan de synagoge.

Reactie tegen de “nieuw-christenen”

Een tweede fase in de geschiedenis van de Maranen begint in 1449 met het uitbreken van rellen, die specifiek gericht waren tegen de “nieuw-christenen” Dit gebeurde voor het eerst in Ciudad Real en daarna in Toledo, de hoofdstad van Castilië. De oproerkrakers in Toledo richtten zich op de rijke *converso*-kooplieden en verwierven controle over de stad. Dit leidde tot de eerste wet over de “zuiverheid van bloed” (*limpieza de sangre*) die alle “nieuw-christenen” uitsloot

van een openbaar ambt in de stad (gewone Joden waren al uitgesloten). De wet van Toledo toonde een grote minachting voor het Joodse volk door de “nieuw-christenen” te beschrijven als, “geschandvlekt, ongeschikt, dwaas en onwaardig voor het bekleden van enig ambt en publiek of privaat voorrecht binnen de genoemde stad, of als openbaar notaris of als getuige ... om gezag te hebben over “oud-christenen” in het heilige katholieke geloof.” Paus Nicolaas V veroordeelde deze wet onmiddellijk en excommuniceerde de opstellers ervan. De obsessie over de zuiverheid van het bloed was echter niet gemakkelijk uit te roeien.

Het voortdurend uitbreken van rellen tegen de “nieuw-christenen” leidde tot interventie van de burgerlijke overheid om zulke verstoringen te verhinderen. De regeerders waren doodsbang voor de rellen als uiting van volksonrust. Toen Ferdinand en Isabella in zowel Aragon als Castilië aan de macht gekomen waren, waren zij vastbesloten alle oproer, inclusief opruiende prediking, de kop in te drukken en elk oproerig gedrag te bestraffen. Invloedrijke personen die de Joden vijandig gezind waren, probeerden de vorsten ervan te overtuigen dat de onrust te wijten was aan geheime joodse gebruiken van de *conversos*, die daarin zouden worden aangemoedigd door de rabbijnen en de synagoge. In feite blijken antisemitisme en jaloezie de voornaamste redenen geweest te zijn van de sociale onrust. Door dit alles ontstond eerst de Spaanse inquisitie en volgde daarop de uitwijzing van de Joden uit Spanje. De inquisitie zou afrekenen met het probleem van de aanhoudende verborgen joodse gebruiken onder de “nieuw-christenen” en aan alle Joodse invloed zou door de uitwijzing van de Joden een eind gemaakt worden.

Geleerden verschillen onderling van mening over de mate waarin het vasthouden aan joodse gebruiken een rol speelde in het leven van de *conversos* van het 15^e eeuwse Spanje, vóór het uitwijzingsdecreet van 1492. De meer overtuigende zienswijze die door Gitlitz naar voren gebracht wordt in zijn omvangrijke studie, *Geheimhouding en misleiding*, wijst op een wijd verspreid vasthouden aan joodse gebruiken onder de *conversos*. “Vanaf de eerste golf van gedwongen

bekeringen in 1391 tot de uitwijzing in 1492 bleven de Iberische *conversos* naast hun Joodse burens wonen, ondanks sporadische pogingen om de stadswijken officieel volgens godsdienst te scheiden⁹. Hoewel dit niets zegt over de mate waarin joodse gebruiken door de *conversos* werden nageleefd, wijst het op een aanzienlijke mate van beïnvloeding. Sommige geleerden betogen dat deze joodse praxis niet zo algemeen voorkwam, tenminste tot de inquisitie rond 1480 begon te functioneren, maar hun argumenten zijn niet geheel overtuigend. Het oordeel van de rabbijnen van Noord-Afrika dat de *conversos* uit het 15^e-eeuwse Spanje afvalligen waren en niet de onwillige slachtoffers van vervolging, was gebaseerd op hun keuze om liever in Spanje te blijven dan te emigreren naar een plaats waar het in praktijk brengen van het joodse leven wel was toegestaan. Dit levert ons dan ook geen betrouwbare aanwijzingen op over de mate van het naleven van de joodse gebruiken door hen die er voor kozen om niet te emigreren. De aanhoudende verklaringen van Isaac Abravanel, een belangrijke Joodse raadsman van koning Ferdinand, dat de beschuldigingen tegen de *conversos* vals waren, hebben betrekking op de periode waarin de inquisitie velen van hen vervolgde.

De instelling van de Spaanse inquisitie

Toen koning Ferdinand en koningin Isabella de crypto-joodse gebruiken in hun koninkrijk trachtten uit te roeien, hadden zij behoefte aan een nieuwe vorm van inquisitie die direct onder hun controle zou vallen. Voor hen was de vroegere middeleeuwse vorm van inquisitie die onder het gezag stond van een plaatselijke bisschop, zoals de bisschop van Valencia die rond 1460 nieuw leven had ingeblazen in zijn strijd tegen de judaïsanten, volkomen ontoereikend. Maar evenmin wilden zij de pauselijke vorm van inquisitie, onder het directe gezag van de paus, zoals deze gebruikt was tegen de Albigenzen in Zuid-Frankrijk in de 13^e eeuw. Daarom dienden de vorsten een verzoek in bij de paus voor de instelling van een

⁹ Gitlitz, p. 587.

inquisitie onder hun gezag, hoofdzakelijk om af te rekenen met de wijdverspreide “ketterij van het judaïseren” in Andalusië. “Judaïseren” was de term die gebruikt werd voor iedere voortzetting van joodse gebruiken door de “nieuw-christenen”. De pauselijke goedkeuring werd door Sixtus IV in 1478 met tegenzin gegeven. In tegenstelling tot de Romeinse inquisitie waren alle ambtenaren, met uitzondering van de grootinquisiteur, aangesteld door de koning en niet door de paus.

Omdat het uiteindelijke gezag in handen van de paus bleef, investeerden de “nieuw-christenen” veel energie en geld in pogingen om verlichting in hun lijden te krijgen van de zijde van de pausen. De pogingen van sommige pausen echter, om de ergste uitingen van de Spaanse inquisitie in te dammen, waren grotendeels zonder succes en werden dikwijls door de koningen genegeerd. Hoewel de Spaanse inquisitie officieel deel uitmaakte van de kerk, daar geloofszaken exclusief aan de kerk waren voorbehouden, hadden de Spaanse bisschoppen geen gezag over de inquisitie en werd het al gauw het meest gevreesde instituut in Spanje. Rond het midden van de 16e eeuw was de Spaanse inquisitie zichzelf tot wet geworden, steeds meer onafhankelijk van de kroon en in de praktijk aan niemand dan zichzelf verantwoording verschuldigd.

Men is het er vrij algemeen over eens dat de instelling van de inquisitie heeft bijgedragen aan de verspreiding van het judaïseren onder de *conversos*. Waarom was dat? Ten eerste vertegenwoordigde de instelling van de inquisitie de eerste directe aanval op judaïserende “nieuw-christenen” en plaatste daardoor alle “nieuw-christenen” onder een zekere mate van verdenking. Het bestaan ervan richtte de aandacht op de *converso*-gemeenschap. Wanneer de inquisitie voor het eerst in een stad aankwam, werd een “edict van genade” afgekondigd: degenen die zich schuldig maakten aan judaïseren en andere overtredingen tegen het geloof, werden uitgenodigd dit binnen dertig dagen te belijden en zouden dan een milde behandeling ontvangen, terwijl alle katholieken ernstig werden aangespoord informatie te verstrekken over iedere verdachte die zij kenden. Deze

aanval op de joodse praxis maakte waarschijnlijk het geweten wakker van nogal wat niet zo overtuigde “nieuw-christenen.”

Ten tweede bevatten de “edicten van genade” een lange lijst van joodse gebruiken om betaalde informanten, burens en bemoeiallen te helpen om overtreders te herkennen. Ironisch genoeg werden deze lijsten in de generaties na de uitwijzing, toen de crypto-Joden gebrek hadden aan instructiemateriaal over het jodendom, handleidingen voor het maraanse leven.

Ofschoon de inquisitie zich officieel bezig hield met alle overtredingen tegen het katholieke geloof en zich later richtte op mensen met protestantse sympathieën, was de aandacht in de beginperiode tot 1530 gericht op de *conversos*. Als kerkelijk instituut had de inquisitie alleen direct gezag over de gedoopten. Haar belangrijkste taak was het uitroeien van iedere vorm van verbondenheid met het jodendom, die nog bestond bij degenen die nu officieel katholiek waren. De procedures en methodes van de Spaanse inquisitie zijn hieronder beschreven.

Het effect van de uitwijzing van 1492

Er is weinig overeenstemming onder de geleerden over de getallen die betrekking hebben op de uitwijzing. De meningen verschillen over het totaal aantal Joden in Spanje vóór de uitwijzing, het aantal dat werd gedoopt en in Spanje bleef, het aantal dat naar Portugal vluchtte en het aantal dat zijn toevlucht zocht in Noord-Afrika. Als het gaat om het totaal aantal Joden in Spanje in die tijd, variëren de aantallen van 70.000 tot 200.000. Het “uitwijzingsdecreet” was in feite een bevel: “Bekeren of vertrekken”. Het aantal Joden dat de doop koos boven verbanning wordt geschat op 25.000 tot 50.000. Het laagste aantal is het meest waarschijnlijk. Dit is later nog wat verhoogd doordat er waarschijnlijk tussen de 1.500 en 6.000 Joden zijn geweest die Spanje eerst verlaten hebben, maar die snel daarna besloten om terug te keren en zich te laten dopen om zo hun familie-eigendommen weer op te kunnen eisen.

De uitwijzing veranderde de aard van het crypto-jodendom in Spanje. Voor die tijd konden de judaïstanten informatie krijgen over het jodendom en de joodse literatuur raadplegen bij familieleden in de Joodse gemeenschap. Door de uitwijzing vervielen deze bronnen. Joodse boeken werden een belastend bewijs voor de inquisitie, net zoals ieder voorwerp van joodse vroomheid. Als gevolg daarvan was het eigen huis de enige plaats, die overbleef waar joodse gebruiken met betrekkelijke vrijheid konden worden onderhouden. Hierdoor werd de rol belangrijker van de vrouwen – vooral de moeders van de gezinnen – bij het beoefenen en verspreiden van het crypto-jodendom (zie verder in deel III).

De uitwijzing gaf ook aan het crypto-jodendom een belangrijke impuls. Aan de minderheid van overtuigde judaïstanten onder voornamelijk de derde generatie “nieuw-christenen”, waarvan de “bekering” van de familie minstens tachtig jaar eerder had plaatsgevonden, werden velen toegevoegd die lang weerstand hadden geboden aan de pogingen om hen te christianiseren, totdat zij geconfronteerd werden met het dilemma “alles verliezen of bekeren”.

Het meest intensieve opsporen en vervolgen van judaïserende “nieuw-christenen” vond in Spanje plaats vóór het jaar 1540. Rond het midden van de 16^e eeuw was de generatie met herinneringen aan de dagen van vóór de uitwijzing en de openlijke Joodse aanwezigheid in Spanje grotendeels uitgestorven. Hoewel de meeste “nieuw-christenen” elkaar wel als zodanig kenden, werd het steeds moeilijker te weten wie de joodse praxis trouw bleef en het werd zeer gevaarlijk om daar naar te vragen. Het gebrek aan toegang tot Joodse bronnen leidde tot een verwatering van de joodse praxis onder de actieve crypto-Joden. Na de jaren dertig van de 16^e eeuw, namen de processen tegen de judaïstanten sterk af. Degenen die toegewijd waren aan het jodendom waren gearresteerd of hadden het land verlaten en gekozen of voor de veiligheid van een protestants land of een moslimland, of voor de onzekerheid van de Spaanse koloniën. Gitlitz zegt dat “zowel rabbijnse bronnen als die van de inquisitie

doen vermoeden dat rond 1540 de meeste overgebleven *conversos* opgegaan waren in de cultuur van het Spaanse katholicisme¹⁰”.

De verbreding naar Portugal

Toen koning Ferdinand en koningin Isabella de overgebleven Joden in de zomer van 1492 uit Spanje verdreven, stak een groot aantal – schattingen variëren tussen de 50.000 en 120.000 – de grens naar Portugal over. De meerderheid ging op weg naar het noorden van Portugal. Portugal was een redelijk aantrekkelijke optie voor de Spaanse Joden zowel door de overeenkomst in cultuur en taal als ook omdat Portugal geen geschiedenis van gedwongen bekeringen had. Portugal bleek echter een kortstondig toevluchtsoord te zijn. In de eerste jaren liet koning Juan II zeventienhonderd Joodse kinderen uit hun gezinnen weghalen en stuurde ze naar het eiland Sao Tomé, vlak voor de kust van West-Afrika, om als christenen opgevoed te worden. Onder zijn opvolger koning Manuel I verergerde de situatie. De nieuwe koning wilde trouwen met prinses Isabella van Spanje, de dochter van koning Ferdinand en koningin Isabella. Deze wilden het huwelijk alleen toestaan op voorwaarde dat de koning alle Joden uit Portugal zou uitwijzen.

In december 1496 werd een uitwijzingsdecreet uitgevaardigd. In die tijd maakten de Joden ongeveer 8% uit van de bevolking van het koninkrijk. Toen men zag hoe rampzalig het verlies van de Joden zou zijn voor de economie van het land, besloot de koning dat ze moesten blijven, wat betekende dat ze gedwongen werden zich te laten dopen. Er was geen keus tussen dopen of vertrekken. Zoals een Joodse historicus schrijft: “In Portugal ... werd de gehele Joodse gemeenschap, zowel de inheemse als de geïmmigreerde Joden, in 1497 naar het doopvont gesleurd en tot christen verklaard. De Portugese Maranen werden zo als gemeenschap bekeerd¹¹”. Het gevolg was dat de Portugese Maranen zich veel sterker vasthielden aan hun joodse

¹⁰ Gitlitz, p. 41.

¹¹ Shulvass, Vol. III, p. 166.

identiteit. Velen van hen hadden het in Spanje al onder zware druk uitgehouden. Dit massale dopen van de Joden in Portugal zorgde voor meer duidelijkheid dan in Spanje. Vrijwel geen enkele Jood, die in Portugal gedoopt was, geloofde in Jezus Christus. In Spanje lag dat allemaal veel onduidelijker.

Onder koning Manuel traden veel Joden in dienst van de koning en zo speelden de Portugese Maranen een grote rol in de ontwikkeling van de handel met de nieuwe koloniën die gesticht werden in de gebieden van Indië en Latijns-Amerika. Er volgde (op enkele verstoringen na¹²) een periode waarin zij in staat waren een betrekkelijk stabiele vorm van “dubbelleven” te ontwikkelen waarbij zij uiterlijk ogenschijnlijk praktiserend katholiek waren maar in het geheim Jood. De sterkere toewijding aan het jodendom en deze periode van “acclimatisering” waren de belangrijkste redenen waarom het maraanse leven in Portugal moeilijker te elimineren was dan in Spanje.

Met de komst van koning Juan III begon een meer onderdrukkend beleid. Na ongeveer vijf jaar van overleg en meningsverschillen tussen pausen en vorsten, werd in 1536 een inquisitie ingesteld volgens Spaans model, hoewel haar structuur niet identiek was¹³. De kleinere omvang van Portugal maakte een sterkere organisatie van de inquisitie mogelijk. Vanaf 1560 waren Lissabon, Coïmbra en Evora¹⁴ de bestuurlijke centra van de inquisitie. Een omvangrijk leger van ambtenaren werd in dienst genomen. In Portugal was het percentage judaïstanten dat vervolgd werd door de inquisitie veel groter dan in Spanje. De heftigheid van de onderdrukking in Portugal leidde ertoe dat veel Maranen scheidings gingen richting Antwerpen en later naar

¹² Tenminste 2000 *conversos* werden in 1506 vermoord tijdens twee dagen van oproer in Lissabon, hoewel de schuldigen van deze moordpartij zwaar werden gestraft. In 1528 werden de Maranen aangevallen in verschillende steden, terwijl moordpartijen plaatsvonden op de Azoren en op het eiland Madeira.

¹³ Martelen werd tot 1542 niet toegestaan door het kerkelijke gezag.

¹⁴ Een vierde rechtbank van de Portugese inquisitie werd gevestigd in Goa, waar meer dan 100 “judaïstanten” op de brandstapel terecht kwamen.

Amsterdam. Nadat Portugal in 1580 onder Spaans bewind kwam, keerden velen naar Spanje terug, aangemoedigd door berichten dat de onderdrukking daar was afgenomen. Deze toestroom van Maranen uit Portugal gaf de Spaanse inquisitie een nieuwe impuls zodat tijdens een tweede golf van vervolgingen van de judaïsanten door de inquisitie een groot percentage van de aangeklaagden uit Portugal afkomstig was.

Omdat de crypto-Joden van Portugal sterker verzet boden dan de crypto-Joden van Spanje, slaagde de Portugese inquisitie er nooit in het heimelijk naleven van joodse gebruiken te elimineren. Toen Portugal zijn onafhankelijkheid in 1640 herkreeg, was er een toenemende oppositie tegen de inquisitie vanwege de negatieve gevolgen van haar confiscatiepolitiek op de economie van het land. Niettemin was de inquisitie tot het midden van de 18^e eeuw actief tegen de judaïsanten. Zij was in Portugal een sterker instituut dan in Spanje en overleefde zelfs tussen 1674 en 1681 een periode van opheffing door de paus. In 1773 werd het officiële onderscheid tussen de “nieuw-christenen” en de “oud-christenen” afgeschaft. Maar de geheimhouding was zo diep ingeworteld, dat de buitenwereld pas in de twintigste eeuw vernam dat sommige dorpen in Noord-Portugal voor het grootste deel door crypto-Joden werden bewoond, die nog steeds hun mengeling praktiseerden van katholiek naar buiten toe en jood in het geheim.

De Maranen van Latijns-Amerika

De Spaanse verovering van Midden- en Zuid-Amerika begon in dezelfde periode als de onderdrukking van de Maranen. Christoffel Columbus zeilde van Spanje naar de Nieuwe Wereld in de zomer van 1492, een maand nadat de laatste Joden het koninkrijk hadden verlaten. De Nieuwe Wereld had een grote aantrekkingskracht op de Maranen. Hier was een gebied met nieuwe handelsmogelijkheden dat tegelijk ver verwijderd was van de klauwen van de inquisitie. Minstens vier metgezellen van Columbus waren van Joodse afkomst. Geschat wordt dat meer dan de helft van de Spaanse kolonisten in

“Nieuw Spanje” (Mexico) waarschijnlijk Maranen waren. Tegen het eind van de zestiende eeuw waren er 500 Maranen in Argentinië, voornamelijk in Buenos Aires. Zij waren al heel vroeg ook aanwezig in Peru, Venezuela en Colombia. Veel van hen handelden in zaken waarbij reizen noodzakelijk was. Hun mobiliteit was zowel een vorm van bescherming als een middel tot communicatie.

De Spaanse Kroon vervolgde echter de judaïsanten tot in Latijns-Amerika, waar zetels van de Spaanse inquisitie werden gevestigd in Lima (Peru) in 1569/1570, in Mexico-Stad in 1570 en een derde in Cartagena (Colombia) in 1610. Van de judaïsanten die gearresteerd werden in Latijns-Amerika waren sommigen geboren in Spanje of Portugal en anderen waren via Nederland gekomen, waar zij het actief belijden en praktiseren van het jodendom hadden hervat. Van de drie gebieden had Mexico veel meer crypto-Joden dan Peru of Colombia. Er waren twee belangrijke perioden van activiteit van de inquisitie tegen de crypto-Joden in Mexico. De eerste golf van vervolgingen vond plaats tussen 1570 en 1601 en elimineerde het merendeel van de actieve judaïsanten van Spaanse afkomst. Vanaf 1640 tot 1650 vond een tweede golf van hevige vervolgingen plaats tegen crypto-joodse immigranten die voornamelijk uit Portugal kwamen.

De Portugese “ontdekking” van Brazilië in april 1500 was als het opengaan van de Rode Zee voor duizenden *converso*-families in Portugal, toen het “nieuw-christenen” werd toegestaan te helpen bij het koloniseren van Brazilië. De grotere vrijheid in Brazilië vergemakkelijkte een terugkeer naar een vollediger naleving van de joodse praxis. In tegenstelling tot de Spaanse koloniën werden de activiteiten van de inquisitie in Brazilië altijd geleid vanuit Europa. Ambtenaren uit Lissabon rekruteerden plaatselijke tussenpersonen en “spionnen”. Ieder die in Brazilië gearresteerd werd op beschuldiging van ketterij, werd voor het proces naar Lissabon gestuurd. In de hele geschiedenis van de inquisitie van Lissabon werden minder dan duizend zaken uit Brazilië behandeld.

Van 1630 tot 1654 stond het noordoosten van Brazilië onder bestuur van Holland en aan de Joden daar werd de vrijheid verleend om het jodendom te praktiseren. Veel Europese Joden verhuisden naar Hollands-Brazilië en veel van de crypto-Joden die daar woonden begonnen hun jodendom openlijk te praktiseren. De eerste synagoge van het Amerikaanse continent werd gebouwd in Recife. Er wordt geschat dat ongeveer de helft van de bevolking daar Jood was. Toen Portugal Noordoost-Brazilië in 1654 heroverde, moest iedereen die als Jood geïdentificeerd werd Brazilië verlaten. Velen gingen naar het Caribische gebied, sommigen naar Holland en anderen naar Noord-Amerika, waar zij hielpen om de stad Nieuw-Amsterdam te stichten, nu bekend als New York. De armste Joden verhuisden naar andere gebieden in Brazilië, met name naar de staat Minas Gerais, om daar de goudmijnen te ontginnen en later om vee te fokken en koffieplantages op te zetten. De “nieuw-christenen” in Brazilië verkregen hun vrijheid in 1773, toen Portugal ieder wettelijk onderscheid tussen “oud- en nieuw-christenen” afschafte, maar de inquisitie in Brazilië eindigde pas officieel na de onafhankelijkheid van Portugal in 1822.

Hoe de inquisitie te werk ging

De Spaanse inquisitie maakte gebruik van zeer gedetailleerde procedures die haar ambtenaren ijverig volgden. De aanwezigheid van een notaris was vereist bij alle vormen van ondervraging, ook wanneer ze vergezeld gingen van marteling. De notaris maakte aantekening van iedere uiting van de beschuldigde en noteerde zelfs hun gegil en onsamenhangende kreten. Op de plaatsen waar de archieven van de inquisitie niet vernietigd zijn in de tijd van haar opheffing, bevinden zich daarom buitengewoon gedetailleerde verslagen van beschuldigingen en ondervragingen, die veel licht werpen op het sociale en gezinsleven van de crypto-Joden.

Eerst verzamelden de ambtenaren van de inquisitie aanklachten. Daarna probeerden zij de informatie die zij hadden verkregen bevestigd te krijgen. De ambtenaren gingen meestal uiterst nauw-

keurig te werk, zodat zij alleen overgingen tot arrestatie van de beschuldigde wanneer zij vrijwel zeker waren van hun zaak¹⁵. Daarom was het heel normaal dat beschuldigten pas maanden of zelfs jaren na de eerste openlijke beschuldiging gearresteerd werden. De arrestanten werden vastgezet in de kerkers van de inquisitie die zo gebouwd waren dat in het geheim het gedrag van de gevangenen bespioneerd kon worden. In tegenstelling tot de gewone gevangenen van die tijd, werden de gevangenen van de inquisitie streng bewaakt en de gevangenen werden afgezonderd gehouden van de buitenwereld. Dit was een weloverwogen tactiek om de druk op hen te vergroten en aldus de gewenste bewijzen te verkrijgen.

De inquisiteurs trachtten twee soorten antwoorden van de beklagde te krijgen: ten eerste, een schuldbekentenis, een uiting van berouw en een verzoek om gratie en ten tweede, het verschaffen van de namen van medeplichtigen en andere personen die bij soortgelijke praktijken betrokken waren. De ijver van de inquisiteurs om het crypto-jodendom uit te roeien, maakte dikwijls dat de ondervragingen nog lang doorgingen nadat een schuldbekentenis was verkregen. Om deze twee doelen te bereiken was het toegestaan gebruik te maken van martelpraktijken. Marteling werd vaker toegepast bij de judaïstanten (en bij mensen die verdacht werden van protestantisme) dan bij andere aangeklaagden, hoewel het gebruik ervan in sommige periodes meer voorkwam dan in andere¹⁶. Een onderscheid werd gemaakt tussen lichte en zware overtredingen. Degenen die zware overtredingen bekenden, in officiële terminologie “*de vehimenti*”, moesten gedurende een bepaald aantal jaren een gewaad dragen, het “*sanbenito*”, een lang geel gewaad, dat door de gewone bevolking met afschuw bekeken werd. Verzoening van

¹⁵ “Men arresteerde zelden iemand, tenzij men vrijwel zeker was van zijn zaak.” (Cecil Roth, *The Spanish Inquisition*, p. 125).

¹⁶ Kamen geeft nogal lage aantallen voor het percentage beschuldigten, dat aan het eind van de 16e en begin van de 17e eeuw gemarteld werd, maar schrijft: “Tegen het eind van de 17e eeuw werd tenminste driekwart van alle mensen dat in Spanje beschuldigd werd van judaïseren – een aantal honderden mensen - gemarteld.” (p. 189).

zware overtredingen werd echter maar één keer toegestaan. Een tweede veroordeling liet geen absolutie toe en leidde automatisch tot de brandstapel. Een schuldbekentenis leidde dan tot executie door wurging, waarna het lijk werd verbrand. Alleen degenen die geen berouw toonden, werden levend verbrand.

De vonnissen werden voorgelezen tijdens een feestelijke viering die in het Spaans een *auto-de-fe*, in het Portugees *auto-da-fe* werd genoemd; beide termen betekenen een “daad van geloof”. In de beginjaren van de inquisitie werd een *auto-de-fe* meestal in een kerk gehouden en was betrekkelijk eenvoudig. Rond de 17e eeuw was het een zeer uitgebreid publiek spektakel geworden, met veel pracht en praal, dat vaak de hele dag en zelfs tot in de nacht voortduurde.

Tot de ergste kenmerken van de inquisitie behoorden het aanmoedigen van anonieme informanten, van wie de identiteit niet aan de beklaagden werd bekend gemaakt en de inbeslagname van de bezittingen van hen die schuldig bevonden werden. Deze kenmerken leidden tot veel valse beschuldigingen. De anonimiteit van de aanklachten moedigde valse beschuldigingen aan die waren gebaseerd op vijandschap en wraak. De inbeslagname van de bezittingen spoorde de inquisiteurs extra aan om de rijkere aan te klagen. Zelfs “nieuw-christenen” die vooraanstaande posities hadden verworven bij de overheid en in de kerk, waren niet immuun voor beschuldiging en arrestatie. Een van de weinige manieren waarop de beklaagden konden worden vrijgesproken van de aanklachten tegen hen, was als zij er in slaagden de aanklager te ontmaskeren als een oude vijand.

Financieel was de Spaanse inquisitie voornamelijk afhankelijk van de inbeslagname van de eigendommen van degenen, die schuldig bevonden werden aan ernstige overtredingen. De eigendommen van de beklaagden werden gedurende de tijd van gevangenschap en proces “in beslag genomen”, terwijl de onkosten in mindering werden gebracht. Pas in 1561 werd het toegestaan dat degenen die financieel afhankelijk waren van de beklaagde, uit het “in beslag

genomen” bezit onderhouden werden. Het is niet bekend hoeveel van het inkomen, dat door dit alles werd gegenereerd, naar de Kroon ging, maar er zijn aanwijzingen dat het meeste in het bezit van de inquisiteurs bleef. Hun uitgaven waren aanzienlijk, zoals de betaling aan ambtenaren en “huisbedienden” – de lekenbedienden van de inquisiteurs – en de bouw van nieuwe paleizen in sommige steden.

Het aantal slachtoffers

Het wordt nu erkend dat de statistieken in de literatuur van vroeger over de crypto-Joden die door de inquisitie aangeklaagd en veroordeeld zijn, overdreven hoog zijn. Het vaststellen van juiste aantallen is moeilijk omdat alleen van bepaalde rechtbanken over bepaalde perioden archieven beschikbaar zijn. Een van de meest grondige pogingen om de volledige aantallen te berekenen voor Spanje, Portugal en de Latijns-Amerikaanse koloniën, stelt het percentage van gevallen van judaïseren op ongeveer 10,5% van het totaal. Van degenen die beschuldigd werden van judaïseren kreeg 3,48% de doodstraf (bij 1,83% werd de doodstraf ten uitvoer gebracht en van 1,65% werd bij verstek de afbeelding verbrand¹⁷). Meer dan driekwart van de gevallen waarin crypto-Joden in Spanje op de brandstapel verbrand werden, vond plaats in de beginperiode van 1480 tot 1530. Het totale aantal executies van crypto-Joden in Spanje ligt waarschijnlijk tussen de 2.000 en 2.500. Dit aantal is exclusief degenen, waarvan de afbeelding werd verbrand na veroordeling bij verstek, een gangbare methode van de inquisitie.

In Castilië werden tussen 1547 en 1695 bij 11 rechtbanken 16.441 zaken ingediend, waarvan er 3.495 (21,3%) de beschuldiging betrof van judaïseren. In Aragon werden tussen 1539 en 1791 bij tien rechtbanken 25.773 zaken ingediend, waarvan er 940 (3,6%) de beschuldiging betrof van judaïseren¹⁸. In Valencia betrof in de eerste 40 jaar van de inquisitie 91,6% van de zaken de beschuldiging van

¹⁷ Henningsen, aangehaald in Gitlitz, p. 76.

¹⁸ Aantallen uit Gitlitz, p. 76.

judäiseren; van de 2.160 aangeklaagden werden er 909 veroordeeld tot de doodstraf. Van 1540 tot 1820 werden er slechts 100 judäisanten berecht en 7 geëxecuteerd (waarvan meer dan de helft tussen 1701 en 1730)¹⁹.

Voor Portugal schijnt een grotere nauwkeurigheid mogelijk te zijn. Roth spreekt van 1.175 geëxecuteerde personen, 633 personen van wie bij verstek de afbeelding werd verbrand en 29.590 personen die zich verzoend hebben.²⁰

De inquisitie van Mexico-Stad veroordeelde in totaal ongeveer 1.500 personen voor judäiseren, waarvan bijna tien procent op de brandstapel terecht kwam. Nauwkeurige statistieken zijn beschikbaar van de inquisitie van Cartagena (Colombia) over de periode van 1610 tot 1697. Er waren 731 zaken van beschuldiging van judäiseren waarvan er 87 zijn toegewezen, naast 155 zaken van bijgeloof, 82 van ketterij (protestanten), 80 van godslastering en 71 van bigamie. Van de 4 geëxecuteerde slachtoffers, waren 3 crypto-Joden. Van de 105 personen die verzoend werden, betrof het 37 zaken van judäiseren²¹.

Een schatting voor de Amerikaanse koloniën geeft aan dat ongeveer 3.000 judäisanten in de Spaanse koloniën gerechtelijk zijn onderzocht en dat er in Brazilië ongeveer 1.000 zijn gearresteerd²². Marcelo Miranda Guimarães heeft een lijst met 18 namen van mensen uit Brazilië die tussen 1647 en 1748 in Lissabon op de brandstapel terecht zijn gekomen²³.

¹⁹ De aantallen voor Valencia komen uit Gitlitz, p. 75. De aantallen voor de 2e periode in Valencia zijn veel lager omdat het geen gebied was waar de Portugese crypto-Joden hun toevlucht zochten.

²⁰ Roth, p. 124.

²¹ De aantallen komen uit Fermina Alvarez Alonso "Panorámica de la Actividad Inquisitorial en Cartagena de Indias (Siglo XVII)" in Agostino Borromeo (ed.) *L'Inquisizione*, p. 287.

²² Lewin, geciteerd in Gitlitz, p. 76.

²³ Marcelo Miranda Guimaraes, *Ha Restauracao para os Marranos e Christaos-Novos Brasilieiros, os separados da Casa de Israel?*

Deel III

Het leven van de crypto-Joden

Een verslag over de crypto-Joden kan gemakkelijk enkel en alleen een studie van de inquisitie worden. Met het oog op de joods-christelijke verzoening is het echter belangrijk om wat zicht te krijgen op het leven van degenen die naar buiten toe verplicht waren het katholieke geloof te belijden, maar in het geheim vasthielden aan hun joodse identiteit. Dit deel streeft ernaar een algemene indruk te geven van het leven van de crypto-Joden in Spanje, Portugal en Latijns-Amerika gedurende de hele periode waarin gedoopte Joden gedwongen werden om zich te conformeren aan de katholieke gebruiken.

Drie perioden moeten we daarbij onderscheiden: (1) van 1391 tot 1480, (2) van 1480 tot 1492 en (3) van 1492 tot de opheffing van de inquisitie. De eerste twee perioden hebben alleen betrekking op Spanje, maar de derde periode heeft betrekking op het hele Iberisch schiereiland en koloniaal Latijns-Amerika.

Van 1391 tot 1480

Tijdens deze periode werden de gedoopte Joden afwisselend *conversos* en “nieuw-christenen” genoemd en leefden in de dorpen en steden naast de rest van de Joodse gemeenschap. Veel families waren verdeeld door het doopvont. Bijna alle Joodse families in Spanje hadden *converso*-familieleden en bijna alle *converso*-families hadden verwanten in de bestaande Joodse gemeenschap.

Tijdens deze periode konden “nieuw-christenen” die de joodse praxis voortzetten dat zonder veel gevaar doen, zolang zij het discreet deden. Er schijnt een brede opkomst vanuit beide gemeenschappen geweest te zijn bij belangrijke familiegebeurtenissen zoals besnijdenissen, doopplechtigheden, huwelijken en begrafenissen.

Veel *converso*-vrouwen bleven de joodse wetten met betrekking tot de hygiëne volgen en bezochten het *mikwe*, het bad van de Joodse gemeenschap, voor rituele reinigingen. Velen maakten gebruik van de diensten van de Joodse gemeenschap om aan vlees te komen dat kosjer was. Gedurende deze tijd was het voor de judaïserende *conversos* geen probleem om kennis te verkrijgen over het joodse leven en de joodse praxis omdat zij toegang bleven houden tot de Joodse bronnen en literatuur. Daarnaast hadden ze hun familieleden en bekenden in de Joodse gemeenschap rond rabbijn en synagoge. Ook in deze tijd leidden de judaïsanten in zekere mate een dubbelleven omdat elk zich opzettelijk onttrekken aan het praktiseren van het katholieke geloof de aandacht getrokken zou hebben en ook vóór de instelling van de inquisitie.

Van 1480 tot 1492

In deze periode was de Joodse gemeenschap nog steeds aanwezig, maar nu was er ook de inquisitie die tot doel had alle joodse gebruiken onder de “nieuw-christenen” uit te roeien. Interactie tussen de twee gemeenschappen werd gevaarlijk. Maar de joodse bronnen waaruit kennis en inzicht verkregen kon worden, waren er nog steeds. Geheimhouding werd van wezenlijk belang en de gemeenschap van de crypto-Joden stond tegenover nieuwe vragen, bijvoorbeeld ten aanzien van de opvoeding van hun kinderen (zie hierna). Het merendeel van de nieuwe vragen had betrekking op de vraag hoeveel van hun joodse gebruiken ze in het geheim konden voortzetten en wat te gevaarlijk was om mee door te gaan.

Van de uitwijzing in 1492 tot de opheffing van de inquisitie

Met de uitwijzing van de Joodse gemeenschap uit Spanje was de toestand van de *conversos* ingrijpend veranderd. Ten eerste was hun aantal enorm toegenomen. De pasgedoopte Joden die hadden gekozen voor bekering boven verbanning, waren sterk gemotiveerd om door te gaan met de joodse praxis. Ten tweede waren alle joodse literaire bronnen en de rabbijnse deskundigheid verdwenen. Het was

te gevaarlijk om een joods gebedenboek of een exemplaar van de Misjna of de Talmoed in bezit te hebben. Ten derde ontwikkelde het verschijnsel van de crypto-Joden zich in Portugal in een sterke vorm. Vervolgens verspreidde het zich naar de Spaanse en Portugese koloniën, vooral in Latijns-Amerika. Er was nooit een legale joodse aanwezigheid in de koloniën geweest en dus was vanaf het begin het judaïseren daar verboden en werd dit na verloop van tijd vervolgd door de inquisitie en haar gerechtsdienaren.

Met het heengaan van de generatie van vóór de uitwijzing, hadden de judaïsanten het veel moeilijker om hun kennis over het joodse geloof en de joodse praxis op peil te houden. Hun bronnen waren nu tot vier gereduceerd: (1) het Latijnse Oude Testament dat in gebruik was in de katholieke kerk en dat ook de boeken omvat die bij de protestanten bekend staan als de “Apokriefen”, (2) de lange lijsten met belastende joodse gebruiken, die uitgegeven waren door de inquisitie in haar “edicten van genade”, (3) informatie die door *converso*-reizigers werd meegenomen vanuit plaatsen waar het joodse geloof vrij kon worden beoefend (veel koop- en zakenlieden vanuit het niet-Iberische Europa kwamen naar Mexico) en (4) herinneringen die van generatie op generatie mondeling waren doorgegeven. De katholieke autoriteiten waren achterdochtig tegenover bijbelvertalingen in de landstaal. Vanaf het midden van de zestiende eeuw verbood de index (lijst van verboden boeken, opgesteld door de inquisitie) alle bijbelvertalingen in de landstaal, zelfs die van katholieke origine. Hierdoor was de enige legale tekst van de bijbel de Latijnse Vulgaat. Vooral in de generaties onmiddellijk na de uitwijzing was het opleidingsniveau en de taalkundige bekwaamheid van de Joodse gemeenschap hoog en elke stad had waarschijnlijk wel geschoolde *conversos* die de Vulgaat direct in het Spaans konden vertalen.

In deze situatie waren twee processen aan het werk. Allereerst was er een afnemend contact met de joodse traditie. Herinneringen werden vervormd en dus begonnen de gebruiken van de crypto-Joden eigen karaktertrekken te vertonen. Zoals we zullen zien leidden sommige

ontwikkelingen tot een samensmelten van joodse en katholieke elementen. Ten tweede leidde het gevaar om ontdekt te worden tot een toenemende toespitsing van de crypto-Joden op vormen van onthouding (vasten, geen varkensvlees eten, katholieke gebruiken nalaten) in plaats van een positieve naleving, die veel moeilijker te verbergen zou zijn. Doen alsof werd een levensstijl.

Het doorgeven van het joodse erfgoed aan de volgende generatie is altijd een grote zorg geweest van zowel de crypto-Joden, als van het jodendom in het algemeen: “Houd de geboden die ik u vandaag opleg steeds in gedachten. Prent ze uw kinderen in” (Deut. 6: 6–7). Een grote rol speelden hierin vooral de moeders en de grootmoeders in gevallen van “gemengde huwelijken” waarbij “nieuwe” en “oude” christenen betrokken waren. Gitlitz geeft heel duidelijk het dilemma aan waar ouders en familieleden voor kwamen te staan bij de vraag op welk moment zij hun kinderen zouden vertellen over het geheime familie-erfgoed. “Als het onderwerp te vroeg werd aangesneden, voordat het kind oud genoeg was om discreet te zijn, kon de heimelijke joodse praxis van het gezin aan de buurt bekend worden. Als het onderwerp werd verzwegen tot de christelijke opleiding van het kind een flinke greep op hem had gekregen, dan zou het zelfs mogelijk kunnen zijn dat het kind het gezin zou veroordelen”²⁴.

De verplichting om het katholieke geloof in het openbaar te praktiseren, de mis bij te wonen en te luisteren naar katholieke preken, betekende dat alleen de meest vastberaden oppositie tegen alles wat katholiek was, zou kunnen voldoen om alle christelijke invloed buiten te sluiten. Naast de *conversos* die er voor kozen om te assimileren, hetzij vanuit een persoonlijke religieuze overtuiging of anderszins, waren er velen die eenvoudigweg verward waren. Sommigen voelden zich innerlijk verdeeld en verscheurd tussen de tegenstrijdige verplichtingen.

²⁴ Gitlitz, p. 222.

Het joodse leven van de crypto-Joden

Aangezien het Spaanse jodendom van voor de uitwijzing beschikte over een sterk sociaal netwerk van joodse verenigingen en organisaties, was het voor de crypto-Joden voor de hand liggend om zich te organiseren binnen hun nieuwe situatie van isolement en verdenking. Vooral in de eerste helft van de eeuw na de uitwijzing hadden de meeste plaatsen waar een aantal *converso*-gezinnen woonden, een “synagoge”, ingericht in de huizen van de meest toegewijde en meest welgestelde leden. Meestal werd een kamer op een bovenverdieping of in het binnenste van het huis afgezonderd voor religieuze doeleinden, maar zonder de decoratie die normaal in een synagoge wordt aangetroffen.

Voor de crypto-Joden waren de belangrijkste joodse voorschriften: de sabbat, Jom Kippoer en Pesach, meestal in die volgorde. Dit patroon geeft niet alleen het belang van deze vieringen weer in het hele joodse leven, maar ook de betekenis ervan voor de crypto-Joden in hun beproeving en gevaar, en de plaats van het huis in de naleving ervan. Het huis was de minst gevaarlijke plaats voor judaïserende gewoonten, hoewel de rijkere crypto-Joden vaak wel niet-joodse bedienden hadden en wijs was om voor hun ogen alles wat joods was te verbergen.

De sabbat vormde het middelpunt van de crypto-joodse gehoorzaamheid aan de geboden. De patronen van de viering van de sabbat zijn het minst aan verandering onderhevig geweest gedurende de lange geschiedenis van onderdrukking van de crypto-Joden in de Spaanse en Portugese gebieden. Net zoals in orthodox-joodse huizen vandaag de dag, bereidde het gezin zich op vrijdag voor op het verwelkomen van de sabbat, zoals op het verwelkomen van een bruid. Het huis werd geveegd en schoongemaakt, schoon linnen werd voor de dag gehaald, boodschappen gedaan, voedsel bereid voor de sabbat en de gezinsleden namen een bad en legden schone kleren (meestal de beste) klaar voor de opening van de sabbat op vrijdagavond na zonsondergang. Al deze gebruiken werden door de

inquisitie in de “edicten van genade” genoemd als tekenen van judaïseren. Veel judaïsanten vastten ook op vrijdag ter voorbereiding op de sabbat; een gebruik dat algemeen was in Latijns-Amerika.

Het hart van de sabbatsviering vormde het verwelkomen van de sabbat op vrijdagavond, waarbij het gezin zich, vaak met enkele vrienden, rond de tafel verzamelde en het sabbatslicht werd aangestoken. Het in het geheim aansteken van het sabbatslicht was een duidelijk teken van de observantie door crypto-Joden. Om de kans om ontdekt te worden te verkleinen, werden de lichten soms in een slaapkamer of onder een tafel aangestoken, want ze moesten blijven branden tot ze uit zichzelf uitgingen. Vaak werd het raam van de kamer waar het licht brandde met een donkere doek afgedekt.

Ook Pesach was een belangrijk feest voor de crypto-Joden, meer dan het Loofhuttenfeest (Soekkot) en zeker meer dan het Wekenfeest (Sjavoeot). Met Pesach vierde men de bevrijding van de Israëlieten uit de onderdrukking van Egypte. De crypto-Joden identificeerden zich daarin sterk met de vluchtelingen uit Egypte en benadrukten zo de hoop op hun eigen bevrijding. Het Bijbelse gebod om een heel lam te braden en te nuttigen, werd door de crypto-Joden serieus genomen, evenals het bakken van *matzes* (ongezuurde broden). De documenten van de inquisitie vermelden de vele kunstgrepen die werden toegepast om het feit te verbergen dat zij gedurende een hele week geen gezuurd brood aten.

Vanwege de gevaren van een openlijk naleven van joodse gebruiken, hechtten de crypto-Joden sterker aan het houden van de joodse vastentijden. Twee vastentijden werden vooral belangrijk: Jom Kippoer en de “vastendag van Ester”. Vasten was als zodanig moeilijker te ontdekken en te bewijzen vanwege het verborgen karakter ervan. En bovendien vond de betekenis van deze beide vastentijden sterke weerklank bij de vervolgde gemeenschap van de crypto-Joden. Jom Kippoer stond bij de crypto-Joden bekend onder verschillende namen maar vooral onder de naam “het Grote Vasten”. Als een gelegenheid waarbij het Joodse volk, persoonlijk en

gezamenlijk, de zonden belijdt voor de allerheiligste God, resoneerde Jom Kippoer bijzonder bij de crypto-Joden, die een diepe behoefte ervoeren hun tweeslachtigheid te belijden, doordat zij naar buiten toe een geloof praktiseerden dat niet het hunne was. Soms veranderden de crypto-Joden de datum waarop zij het vasten van Jom Kippoer hielden, omdat spionnen van de inquisitie op de vastgestelde dag extra waakzaam waren.

Het verhaal van Ester was echter de Bijbelse geschiedenis waarmee de crypto-Joden onder Spaans of Portugees bestuur zich vooral identificeerden. Ester leefde een verborgen joods leven in het paleis van de heidense koning Ahasveros in een tijd waarin de hele Joodse gemeenschap in gevaar gebracht werd door de intriges van Haman. Hoewel in de algemene joodse praxis het vasten voorbereidend is op het Poeriemfeest als viering van de overwinning op Haman, vormde voor de crypto-Joden het vasten van Ester het hart van Poeriem omdat zij nog geen bevrijding te vieren hadden.

De crypto-Joden hadden toegang tot de katholieke Bijbel, die een langere versie van het boek Ester bevat. In deze langere versie troffen de crypto-Joden het gebed van Ester aan dat zij bidt voordat zij haar leven waagt door onuitgenodigd voor de koning te verschijnen: *“Vergeet ons niet, Heer, openbaar u in deze tijd van nood. En schenk mij moed, koning van de goden, hoogste in macht. Leg mij de juiste woorden in de mond als ik tegenover de leeuw sta, en laat hem de man die de strijd met ons heeft aangebonden gaan haten, zodat hij en zijn medestanders te gronde gaan. Grijp in en red ons, en help mij, nu ik alleen sta en geen andere helper heb dan u, Heer. Alles is u bekend, u weet dat ik geen enkele waarde hecht aan het eerbetoon van de wettelozen en dat ik het verafschuw het bed te delen met een onbesnedene of met welke vreemdeling ook. U weet dat ik niet anders kan en dat ik het teken van mijn waardigheid, dat ik om mijn hoofd draag op de dagen dat ik in het openbaar verschijn, verafschuw. Ik walg ervan als van een menstruatiedoek, en op de dagen dat ik rust heb draag ik het niet. Uw dienares heeft nooit deelgenomen aan een maaltijd bij Haman of een drinkgelag bij de koning met haar*

aanwezigheid vereerd of van de wijnoffers gedronken. Vanaf de dag dat mijn leven veranderde heb ik geen vreugde gekend, behalve in u, Heer, God van Abraham. Almachtige God, luister naar wie u in wanhoop aanroepen, red ons van die misdadigers, en bevrijd mij van mijn angst” (Ester 8 [C] : 23-30)²⁵. Het is niet moeilijk om voor te stellen hoe dit gebed sprak tot de harten van de crypto-Joden, die de luister van de kerk haatten, van wie de noodzaak zich naar buiten toe aan te passen bij de Heer bekend was en die baden om verlost te worden van de vrees voor de inquisitie en haar informanten.

De spijswetten van de Tora werden vooral in de eerste generaties na de uitwijzing nauwkeurig in acht genomen, maar op sommige plaatsen werden zij tot in de zeventiende eeuw nageleefd. In Spanje hadden sommige crypto-Joodse gemeenschappen hun eigen slachtrituelen. Maar vooral bij het omgaan met de dood werden de joodse gebruiken extra zorgvuldig in acht genomen. Daarom staan de verslagen van de inquisitie vol rapportages over de bereiding van voedsel voor begrafenisbijeenkomsten en vooral over de wassingen en reinigingen, die verricht werden na het contact met overledenen.

Vijandigheid tegenover katholieke gebruiken

Veel gedrag van crypto-Joden weerspiegelde de spanning om verplicht te moeten praktiseren wat zij niet alleen niet geloofden, maar hen tot afschuw was geworden. Weerzinwekkend waren voor crypto-Joden de voornaamste leerstellingen en symbolen van het katholieke christendom. Dit betrof met name de Drie-eenheid, de persoon van Jezus, het kruisbeeld, de sacramenten en afbeeldingen van Maria en de heiligen. Zij uitten vaak hun minachting voor deze leerstellingen en gebruiken door een krachtige ontkenning en door woorden en handelingen die als godslasterlijk beschouwd werden door de katholieke gezagdragers. Bij de inquisitie werden veel gevallen aangebracht van crypto-Joden die beschuldigd werden van spugen wanneer de naam van Jezus werd uitgesproken of van het

²⁵ Verzen uit de NBV.

vertrappen van een kruisbeeld, van het ontkennen van de maagdelijke geboorte en de eer van Maria of van het niet nuttigen van de hostie, maar van het weggooien van de hostie na de mis.

In het bijzonder was het gebruikelijk voor families van crypto-Joden om na de doop van een kind in de kerk naar huis terug te keren en als een rituele verwerping van de kerkelijke rite plechtig de heilige olie af te wassen. Veel judaïserende *conversos* deden hun uiterste best om wanneer de dood naderde de laatste sacramenten van de katholieke kerk te weigeren. Voor hen was dit hun laatste belijdenis van hun trouw aan het joodse geloof.

Christelijke invloed

Afgesneden van het contact met hun eigen volk en verplicht om zich aan te passen aan de katholieke praktijken, was het niet verwonderlijk dat het denken en de gebruiken van de crypto-Joden gaandeweg beïnvloed werden door christelijke ideeën. Het meest duidelijke voorbeeld daarvan is de manier waarop het persoonlijke heil belangrijk werd voor de crypto-Joden. Verlossing en gered worden stond centraal in het denken van de inquisitie. Hoe afschuwelijk en weerzinwekkend haar methodes ook waren, het blijft een feit dat de officiële processen van de inquisitie gedreven werden door bezorgdheid over de zaligheid²⁶. Men geloofde dat de crypto-Joden hun redding in gevaar brachten door het joodse geloof en haar gebruiken. Daarom waren de pogingen van de inquisitie erop gericht om een bekentenis te verkrijgen van de “zonde van het judaïseren” en om degenen die deze overtreding voor het eerst begaan hadden met de kerk te “verzoenen”. Zelfs bij degenen die bij herhaling gezondigd hadden en die bestemd waren voor de brandstapel, werd met het oog op hun redding door priesters tot op het laatste moment getracht een schuldbekentenis te verkrijgen.

²⁶ Zoals genoemd in Deel II, bracht het feitelijk functioneren van de inquisitie ook andere motieven naar voren, zoals persoonlijke wraak op vijanden of de hebzucht van hen die de macht hadden de eigendommen van de slachtoffers in beslag te nemen.

Onder deze omstandigheden werd de aandacht van de crypto-Joden gericht op persoonlijke verlossing op een wijze die vreemd was aan de joodse traditie. Zij vonden immers dat hun redding kwam van de wet van Mozes en niet van Jezus Christus. Temidden van hun lijden, vooral als zij in de gevangenis hun lot afwachtten, geloofden de crypto-Joden dat hun redding afhing van hun trouw aan de wet van Mozes. Velen vastten opdat zij op de dag des oordeels gered zouden worden. Er zijn zelfs uitspraken van Maranen waarin ze over Mozes als hun Verlosser spreken; uitspraken die duidelijk voortkomen uit een denken dat bepaald is door de tegenstelling: “Mozes! Niet Jezus!”. Op soortgelijke wijze begonnen veel crypto-Joden ook te spreken over hemel en hel. Het werd onder hen eveneens gebruikelijk om te bidden en te vasten voor hun overleden familieleden en vrienden.

Een voorbeeld uit Spanje

De familie De la Mora uit het gebied La Mancha ten zuiden van Madrid is een goed voorbeeld van een maraanse familie die het geheime joodse erfgoed van generatie op generatie heeft doorgegeven²⁷. Wij weten zoveel over hen vanwege de opmerkelijke gedetailleerdheid waarmee de inquisitie deze familie heeft onderzocht.

In 1590 stierf Francisco de la Mora in Cuenca, samen met zijn nicht Beatriz, op de brandstapel na veroordeeld te zijn vanwege judaïseren. Op weg naar de executie werden door de menigte stokken en stenen naar hen gegooid. Francisco werd op het hoofd geslagen en een deel van zijn hersenen spatte op de kraag van de kleding van een omstander, die het stuk van de kleding, dat door de hersenen van een Jood bezoedeld was, afscheurde. Zijn zoon werd door de inquisitie in Cuenca in 1622 gearresteerd, maar na “berouw” van zijn zonde, werd

²⁷ De informatie over de familie De la Mora komt voornamelijk uit Henry Méchoulan, *Les Juifs du Silence au Siècle d'Or Espagnol*.

hij “verzoend”. Na zijn vrijlating uit de gevangenis vluchtte de zoon naar Frankrijk. Diens zoon vervolgens, bekend als Antonio Enriquez Gomez, geboren rond 1600, werd een succesvolle koopman en een bekend toneelschrijver; een auteur van populaire blijspelen die werden uitgevoerd op het toneel in Madrid. Net als zijn vader en grootvader was Gomez een overtuigd judaïsant, die ook zijn “oud-christelijke” vrouw inwijdde in zijn joodse naleving van de wetten. Hij werd in 1634 opgeroepen om voor de inquisitie in Madrid te verschijnen, alleen om als getuige op te treden in een ander proces. Hij rook echter gevaar en ontsnapte naar Bordeaux in Frankrijk. In Bordeaux sloot Gomez zich aan bij een geheime kring van Maranen, die echter door spionnen van de inquisitie in de gaten werd gehouden. Al spoedig begon hij die spionnen in clandestiene geschriften openlijk aan te klagen.

Na van 1643 tot 1650 in Rouen in Noord-Frankrijk gewoond te hebben, besloot Gomez om zakelijke redenen naar Spanje terug te keren. Hij was van plan regelrecht naar de inquisitie te gaan, zijn ketterij op te biechten en verzoend te worden, in de hoop daarmee aan gevangenschap en inbeslagname van zijn goederen te ontsnappen. Zijn zwager echter, een katholieke priester en ambtenaar van de inquisitie, die loyaliteit ten opzichte van familie boven kerkelijke plicht stelde, raadde hem dit af met het argument dat het dossier tegen hem te gedetailleerd was om zo’n plan te laten slagen. Gomez woonde daarna tien jaar in Sevilla zonder ontdekt te worden, door de familienaam van zijn minnares aan te nemen. Tijdens deze periode werd hij bij verstek veroordeeld door de inquisitie van Toledo, een veroordeling op grond van bewijs dat geleverd was door spionnen in Bordeaux. Van Gomez werd in 1651 de afbeelding verbrand, samen met de afbeelding van zijn vader, die al gestorven was. Nieuwe arrestatiebevelen werden tegen hem uitgevaardigd in 1652, 1653 en 1658. Bij een spectaculaire *auto-de-fe* in Sevilla in 1660 had Gomez de ongewone ervaring een afbeelding van zichzelf voor de tweede keer verbrand te zien worden. Maar het duurde niet lang totdat parallellen tussen zijn blijspelen onder zijn vroegere naam en die onder zijn nieuwe naam tot zijn arrestatie leidden. Gomez

besloot zijn ketterij te bekennen en daardoor verzoening te ontvangen. Maar voor zijn veroordeling werd hij ernstig ziek en ontving verzoening in zijn gevangenis, alvorens daar in mei 1663 te sterven. Met de grondigheid die de inquisitie eigen was, werd Gomez verzoend “door middel van zijn afbeelding” bij een *auto-de-fe* in 1665. In hetzelfde jaar dat Gomez stierf, werd zijn neef, Francisco Luis Enriquez de la Mora, door de inquisitie van Lima in Peru gearresteerd. In het verslag van dit gerechtelijk onderzoek staan een aantal verwijzingen naar Gomez en zijn joodse praxis.

Het centrum van het leven van de familie De la Mora werd gevormd door de wekelijkse in achtmeling van de sabbat, welke altijd gevierd werd met schoon linnengoed en zondagse kleren. Francisco de la Mora doet er verslag van hoe hem was geleerd de talliet te dragen tijdens gebedstijden. De documenten beschrijven niet hoe zij de seder of de sabbat precies vierden. De drie oude feesten werden in achtgenomen: Pesach, het Wekenfeest en het Loofhuttenfeest, maar niet Rosj Hasjana, Simchat Tora en Chanoekka. Vastentijden speelden een belangrijke rol in hun leven, waarbij een groot belang werd gehecht aan Jom Kippoer en de tien dagen van inkeer die daaraan voorafgaan. Het vasten van Ester hielden zij vlak voor Poeriem, maar het vasten was belangrijker dan het feest. De joodse vastendagen die verbonden zijn met de verwoesting van de Tempel werden niet gehouden.

Een voorbeeld uit Mexico

In Mexico-Stad waren in het midden van de zeventiende eeuw twee grote groepen crypto-Joden. De grootste groep was verzameld rondom Simon Vaez Sevilla en zijn schoonmoeder Blanca Enriquez. De tweede groep verzamelde zich rond de matriarchale persoon van Leonor Nuñez. Een kort verslag van haar familieverbanden, waarvan omvangrijke verslagen bestaan, zal meer inzicht schenken in de manier van leven van de Maranen²⁸.

²⁸ De informatie over Leonor Nuñez en haar familie komt voornamelijk uit Nathan Wachtel, *La Foi du Souvenir: Labyrinthes Marranes*.

Leonor Nunez werd rond 1585 in Madrid geboren uit ouders van Portugese afkomst. Haar vader was een “oud-christen” en haar moeder een “nieuw-christen”. Haar moeder was in 1634 door de inquisitie van Toledo gevangengenomen en haar afbeelding bij een *auto-de-fe* in Mexico in 1635 verbrand. Leonor was drie keer gehuwd en is twee maal weduwe geworden: de eerste keer met dispensatie van de kerk, met een neef, ook van *converso*-afkomst, de tweede keer met Pedro Lopez, de weduwnaar van de zuster van haar eerste man en de derde keer rond 1630 in Mexico met een andere Maraan. Leonor had van ieder van haar eerste twee echtgenoten twee kinderen: eerst twee dochters: Ana Gomez en Isabel Nuñez en daarna een dochter en een zoon: Maria Gomez en Francisco Lopez Blandon. Niet alleen Leonor, maar ook al haar kinderen zouden het slachtoffer worden van de inquisitie.

Toen rond 1603 het bericht kwam dat verschillende leden van de familie van haar eerste man door de inquisitie waren gearresteerd, vluchtten Leonor en enkele andere familieleden naar Zuidwest-Frankrijk. Haar eerste man reisde regelmatig voor zaken naar Spanje en stierf daar rond 1609. Zij werd in Frankrijk door twee mannen bezocht, die net terugkwamen van een zakenreis naar Mexico: de eerste was een oudere broer van Leonor en de tweede haar toekomstige volgende echtgenoot. In 1613 maakte Leonor deel uit van een groep families van crypto-Joden die naar Mexico voer. De groep bestond uit haar tweede man, haar twee dochters uit haar eerste huwelijk, haar moeder, een broer en een jongere broer van haar eerste man. De twee kinderen van Leonor uit het huwelijk met Pedro Lopez werden in Mexico geboren.

Rond 1619 deed zich een crisis voor in de zaken van Pedro Lopez, toen hij niet in staat was zijn schulden te betalen doordat een scheepslading, die hij naar Spanje had verzonden, door de inquisitie in beslag genomen werd toen zijn zakenpartner in Sevilla vanwege judaïseren werd gearresteerd. Ondanks het risico dat het met zich meebracht om als voormalig gevangene van de inquisitie voor de

rechtbank te verschijnen om zijn scheepslading terug te vragen, reisde Lopez naar Sevilla en boekte succes met zijn tocht. In Spanje ontmoette Lopez Francisco Botello, een neef van de eerste echtgenoot van Leonor en in 1620 nam hij Botello en zijn vader mee naar Mexico. Francisco Botello zou later een van de bekendste martelaren onder de Maranen worden. Hij werd levend verbrand nadat hij radicaal weigerde zijn joodse identiteit af te wijzen.

In de jaren twintig van de zeventiende eeuw verbleef Leonor Nuñez nooit lang in één stad. Eerst vergezelde ze haar man wanneer hij wegens zaken verhuisde en na zijn dood in 1625 woonde zij bij schoonzoons en dochters, voordat zij definitief in 1630 naar Mexico-Stad terugkeerde, waar zij met haar derde man trouwde²⁹. Vanaf dit moment waren zij en haar schoonzoon, Tomas Trevino de Sobremonte (1592 - 1649), de sleutelfiguren in het centrum van hun maraanse netwerk. Hij was getrouwd met Maria Gomez, de dochter uit het tweede huwelijk van Leonor, toen deze nog maar ongeveer dertien jaar oud was. Tomas Trevino de Sobremonte was in 1624 – 1625 door de handen van de inquisitie gegaan. Hij was gearresteerd, berecht en “verzoend”.

De verslagen van de inquisitie van Mexico-Stad getuigen van de enorme invloed van Leonor Nuñez. Boven alles onderwees zij de joodse gebruiken die zij kende aan haar directe familieleden en leerde hun joodse gebeden en gebedshoudingen. Zij was vermaard zowel om de dromen en openbaringen die zij had, als om haar veelvuldig vasten³⁰. Haar familie had ontzag voor haar als voor een engel op aarde; als een heilige mystica met een directe omgang met God. Zij zag er nauwgezet op toe dat de joodse rituelen voor de doden bij de begrafenissen werden uitgevoerd. Het belang van de sterke vrouw in het leven van de crypto-Joden weerspiegelt zowel

²⁹ De afbeelding van Pedro Lopez werd verbrand in 1635, tien jaar na zijn dood.

³⁰ Het schijnt dat er regelmatig een sterk erotisch element aanwezig was in het gemeenschappelijke vasten binnen de kring van Leonor Nuñez, hetgeen zij niet ontmoedigde.

het belang van het huis als het middelpunt van joodse gebruiken, als de veelvuldige afwezigheid van de mannen vanwege zaken.

Leonor Nuñez werd voor de eerste keer door de inquisitie gearresteerd in 1634, samen met de meeste leden van haar huishouding, uitgezonderd twee dochters die vrijwillig beleden dat zij hadden gejudaiseerd. Onder de tenlasteleggingen tegen Leonor was een bij de inquisitie van Lima in 1623 geuite beschuldiging door een crypto-Jood, die zij in Mexico twee jaar eerder onderdak verleend had en die getuigde dat hij aanwezig was geweest bij een familieviering van Jom Kippoer. Tijdens het proces en de rechtszitting probeerden de gedaagden nederig en berouwvol over te komen. Zij werden vervolgens in 1635 “verzoend”, waarbij Leonor werd veroordeeld tot een korte gevangenisstraf.

Een nieuwe en heviger golf van onderdrukking begon in 1642, maar pas in oktober 1644 werden Leonor Nuñez, Tomas Trevino de Sobremonte en andere leden van de familie opnieuw gearresteerd en in de gevangenis geworpen. De daaropvolgende maand was Leonor ernstig ziek. In de gevangenis werden spionnen en “complotten” gebruikt om de gesprekken van de gevangenen vast te leggen. De naam van Leonor werd vaak door anderen genoemd, maar er zijn weinig verslagen van haar eigen lijden. Na viereneenhalf jaar in de gevangenis kregen Leonor en 12 anderen een “milder regime” en werden veroordeeld tot de brandstapel. Onder de anderen die met haar stierven waren haar twee dochters, Ana en Maria³¹, haar zoon en haar schoonzoon Tomas Trevino de Sobremonte. De laatste werd levend verbrand na beleden te hebben dat hij een Jood was, die wilde leven en sterven gehoorzaam aan de wet van Mozes. Nadat de vonnissen waren voorgelezen, spreken de verslagen over *una viejezuela* (een klein oude dame) onder de veroordeelden – kennelijk Leonor Nuñez – over wie haar schoonzoon bidt: “Gedenk de moeder van de Makkabeeën”.

³¹ De derde dochter van Leonor, Isabel, was reeds gestorven en haar afbeelding werd op dezelfde dag verbrand.

De nasleep

Ofschoon meer dan twee eeuwen zijn voorbijgegaan sinds de laatste arrestaties en rechtszaken tegen crypto-Joden, is er veel bewijs dat aantoonde dat “maranisme” niet is opgehouden met de afschaffing van de inquisitie. De patronen van geheimhouding en verplicht uiterlijk vertoon en zelfs van “dubbele trouw” waren psychologisch en sociaal zo diep geworteld dat veel maraanse patronen zijn blijven bestaan onder hun nakomelingen tot op de dag van vandaag. Reeds eerder zijn de gemeenschappen van crypto-Joden genoemd die zich bevinden in sommige bergdorpen van Noord-Portugal. Een rest van de jueta's, de *conversos* van het eiland Majorca, leeft nog voort in de stad Palma.

In Latijns-Amerika en onder de Latino's in het zuidwesten van de Verenigde Staten zijn de blijvende gevolgen van het maraans erfgoed het meest duidelijk. Er zijn nog altijd “hele kolonies van maraanse families” in het noorden van Nieuw-Mexico³². Jacobs, die de manieren van aanpassing van Latino's van maraanse afkomst heeft bestudeerd, citeert de volgende smeebede van een vrouw over Nieuw-Mexico: *“Och land van betovering, je hebt zoveel jaren je ogen gesloten; wanneer laat je mijn volk gaan? Heb je nog niet genoeg gedaan met je betovering en je bijgeloof? Laten we beginnen met onze achternamen: het lijken allemaal sefardische namen te zijn. Waarom heb je dit voor onze kinderen geheim gehouden? Hoe zullen we anders weten wie we zijn of waar we naartoe gaan als we niet werkelijk weten wie we zijn. ... O, land van betovering, je hebt vijfhonderd jaar gehad om ons onze godsdienst, onze taal en onze erfenis te ontnemen. Ik moet zeggen dat je er bijna in geslaagd bent.”*³³

In Latijns-Amerika is een aantal gelovigen, dat zich aangetrokken voelt tot Messiaans-Joodse gemeenten en de maraanse afkomst aan

³² Gitlitz, p. 518.

³³ Janet Liebman Jacobs, *Hidden Heritage: The Legacy of the Crypto-Jews*, p. 150.

het ontdekken is. De Messiaans-Joodse beweging kan logischerwijze een duidelijke aantrekkingskracht hebben op hen die geloven in Jezus Christus maar ook hun joodse erfenis op zijn waarde schatten. In Belo Horizonte in Brazilië heeft de leider van de Messiaans-Joodse gemeenschap, Marcelo Miranda Guimarães, ABRADJIN gesticht, “Braziliaanse vereniging voor nakomelingen van Joden uit de tijd van de inquisitie”.

Guimarães noemt een aantal patronen die in zijn eigen familie zijn blijven voortbestaan, zoals:

1. Het huwen met familieleden van dezelfde bloedlijn. Ouders stelden hun kinderen voor aan hun eigen familieleden. In mijn geval, bijvoorbeeld, ben ik de zesde generatie van een onafgebroken bloedlijn. Mijn vader is de neef van mijn moeder, mijn grootouders waren ook neef en nicht...
2. Het volgen van de joodse kalender, gebaseerd op de maanstanden (Ps. 104: 19) en hun relatie met de landbouwcyclus.
3. Het overlaten van een rest van graan op het veld voor de armen, een oproep uit de Tora waaraan de crypto-Joden zich hielden.
4. Waar op de deuren een mezoëza zou moeten zijn, plaatsten zij een kruis, zodat voorbijgangers konden zien dat in dat huis een “christen” woonde.
5. Mijn voorvaderen lieten hun kinderen naar katholieke of protestantse scholen gaan, om zo hun pseudo-christelijkheid te bewijzen.
6. Zij zeiden dat ze katholiek waren maar woonden de mis niet bij, noch namen zij deel aan enige andere katholieke ceremonie of activiteit.
7. Aangezien zij de sabbat niet openlijk konden vieren, staken zij op vrijdag kaarsen aan, alsof dit voor de katholieke heiligen was. Ook namen zij een bad op zaterdag en droegen schone kleren.
8. Er werd een rouwperiode in acht genomen van zeven dagen (de joodse *sjiva*). De hele rouw duurde een jaar.

9. Om hun joodse identiteit te verbergen hingen zij varkensworstjes voor de ramen die op de straat uitkeken. Ze aten ze niet, maar wilden laten zien dat er in dat huis “christenen” woonden die varkensvlees aten.

10. Zij slachtten hun dieren voor consumptie maar begroeven het bloed, volgens de voorschriften van de Tora³⁴.

Het verhaal van de crypto-Joden in Spanje, Portugal en Latijns-Amerika is niet maar gewoon een stuk geschiedenis dat zich lang geleden heeft afgespeeld en bijna vergeten is. De gevolgen van deze tragische geschiedenis zijn nog steeds aanwezig in de levens van hun nakomelingen. Velen van hen verkeren nog steeds in verwarring over hun werkelijke identiteit en lijden nog steeds aan de gevolgen van de afwijzing en de achterstelling.

³⁴ Informatie gegeven aan de auteur door Marcelo Miranda Guimarães.

Deel IV

Punten die van belang zijn voor “Op Weg naar een Tweede Vergadering van Jeruzalem” (TJC-II)

Waarom is de kwestie van de Maranen belangrijk voor het initiatief van “Op Weg naar een Tweede Vergadering van Jeruzalem” (TJC-II)? Om daar zicht op te krijgen zullen we enkele aspecten met elkaar vergelijken van de twee “grootste wonden” van het Joodse volk: de Sjoa en Spanje (de Maranen).

De Sjoa was het werk van een regime dat Joden haatte en dat voor zover dat in zijn macht lag het gehele Joodse volk trachtte uit te roeien . De christelijke kerk draagt een zware verantwoordelijkheid voor het feit dat zij het mogelijk heeft gemaakt dat er een historische situatie kon ontstaan waarin zich een dergelijke pathologische haat tegenover het Joodse volk kon ontwikkelen. Ook is zij schuldig wegens haar zwakke reactie op deze afgrijselijke gruweldaad. Als het echter gaat om de Maranen, dan spreken we over een beleid waar de kerk bewust voor koos.

Het uitroeien van elke vorm van joodse praxis onder de Maranen was het werk van de katholieke kerk in samenwerking met de koninkrijken van Spanje en Portugal. De macht van deze rijken strekte zich uit tot in hun nieuw gevestigde koloniën, vooral in Latijns-Amerika. Weliswaar moet al het joodse lijden door de hand van katholieke volken en de katholieke kerk ter sprake gebracht worden om tot heling te komen van de relaties tussen de katholieke kerk en het Joodse volk als geheel, maar het kenmerkende patroon van de onderdrukking van de Maranen heeft direct te maken met de visie van TJC-II. Want in die visie gaat het om verzoening van de joodse en niet-joodse gelovigen in Jezus Christus. De kwestie van de Maranen gaat TJC-II aan omdat de behandeling van de Maranen door de katholieke kerk de meest systematische en meedogenloze poging is geweest in de christelijke geschiedenis sinds de tijd van

Marcion in de tweede eeuw, om alles wat expliciet joods was uit het leven van de kerk te verwijderen.

De visie van TJC-II onderstreept de terechte plaats en noodzakelijkheid van zowel het joodse als het niet-joodse getuigenis aangaande Jezus Christus. Deze visie voor verzoening tussen Joden die in Jezus geloven en niet-Joden die in Jezus geloven – zowel persoonlijk als gemeenschappelijk – staat of valt met de verwerping van de eeuwenoude “vervangingsleer”. Deze leer stelt dat God het Joodse volk heeft verworpen en dat de kerk de plaats van het Joodse volk als het uitverkoren verbondsvolk heeft overgenomen. Een praktisch gevolg van deze leer was de veronderstelling, die zowel door de kerk als de synagoge gedeeld werd, dat het onmogelijk was tegelijk Jood te zijn en te geloven in Jezus Christus. De vastberaden poging om alle vormen van judaïseren uit te roeien was op deze overtuiging gebaseerd.

Een belangrijk gevolg van de vervangingsleer, werkzaam vanaf de vierde eeuw, was de eis dat joodse bekeerlingen tot het christendom afstand deden van hun joodse identiteit en elke vorm van joods leven. De geschiedenis van de Maranen vormt de enige periode in de geschiedenis van de kerk waarin grote aantallen Joden werden gedoopt en officieel kerklid werden³⁵. Deze episode van de kerkgeschiedenis vormt tegelijk echter de grootste weerspreking van de nieuwtestamentische visie van de “éne nieuwe mens” in Christus (zie Ef. 2: 15), waar TJC-II zich opnieuw op beroept.

De geschiedenis van de *conversos* raakt direct de kwestie van de juiste relatie tussen Jood en niet-Jood binnen de ene kerk. Zoals de voorgaande delen van dit boekje hebben laten zien, is deze geschiedenis ingewikkeld en generaliseren onmogelijk. Het meest ingewikkelde aspect betreft het feitelijke geloof van de gedoopte Joden. Het is onmogelijk om achteraf de structuur van hun geloofs-

³⁵ Dit was eerst het geval in Spanje tussen 1391 en 1420 en opnieuw in 1492 en werd herhaald in Portugal in 1497.

overtuiging nauwkeurig vast te stellen, maar het is wel mogelijk om een classificatie aan te bieden van de verschillende gedragspatronen die onder de *conversos* gevonden worden. Het lijkt dat er tenminste vier verschillende categorieën kunnen worden onderscheiden³⁶: (a) Joden die gedoopt waren en die op geen enkele wijze het katholieke geloof aanvaardden; die thuis verwierpen wat zij uiterlijk in de kerk beleden hadden en die trachtten de joodse identiteit en levenswijze in het geheim te behouden; (b) Joden die gedoopt waren en die niet geloofden in het katholieke geloof dat zij uiterlijk praktiseerden, maar die geen pogingen ondernamen om de gangbare joodse praxis voort te zetten; (c) Joden die gedoopt waren en die het katholieke geloof praktiseerden, maar in hun denken verward waren over wat zij nu echt geloofden; (d) Joden die gedoopt waren en die het katholieke geloof op dezelfde manier aanvaardden als de “oud-christenen” hun geloof hadden aanvaard³⁷.

De eerste en de laatste categorie zijn de belangrijkste in relatie tot de visie van TJC-II. De meeste slachtoffers van de inquisitie behoren tot de eerste categorie. Degenen die consequent de joodse praxis in het geheim voortzetten, hadden uiteraard de meeste kans om aangeklaagd en beschuldigd te worden, daar de inquisitie ingesteld was om zulke praktijken op te sporen en uit te roeien. Maar er waren ook slachtoffers uit de andere categorieën. De mogelijkheid van anonieme beschuldigingen versterkte het vermoeden van schuld alleen al bij het hebben van contacten met andere verdachte personen. De anonimiteit leidde ook tot valse beschuldigingen die voortkwamen uit persoonlijke vijandschap. Sommige *conversos* die

³⁶ Gitlitz heeft zijn eigen classificatie: “Veel nieuw gedoopte christenen bleven judaïseren en zichzelf identificeren als Jood. Sommigen praktiseerden beide godsdiensten in een mix van wisselende samenstelling. Sommigen geloofden noch in het een, noch in het ander. Anderen probeerden zo snel als zij konden de christelijke levenswijze over te nemen.” (p. 563).

³⁷ Het heeft geen zin om te proberen om in de katholieke praktijk van die tijd ideeën van persoonlijke bekering vanuit een ander tijdperk en een andere cultuur te leggen en om bijvoorbeeld evangelisch-christelijke ideeën over bekering toe te passen op de gedoopte Joden om vast te stellen wie echt in Christus geloofde en wie niet.

gelovige katholieken waren (categorie d), hebben ook van de inquisitie te lijden gehad. Bijvoorbeeld Francisco de Victoria, de eerste bisschop van Tucuman in Argentinië en later aartsbisschop van Mexico, werd beschuldigd van corruptie en van judaïseren en werd tenslotte naar Madrid teruggeroepen, waar hij stierf. Victoria werd na zijn dood van beide aanklachten gezuiverd. Een priester van *converso*-afkomst, Luis de Leon, schreef een beroemd godsdienstig werk *The Names of Christ (De Namen van Christus)* tijdens de vier jaar die hij doorbracht in de gevangenis van de inquisitie in Valladolid.

Omdat de visie van TJC-II de verzoening tussen de joodse en de niet-joodse gelovigen in Christus betreft, zijn het de zonden uit het verleden tegen de eenheid van Jood en niet-Jood in het ene Lichaam, die TJC-II het meest direct aangaan. Dit kwaad vormt een belangrijk obstakel voor de verzoening tussen Jood en niet-Jood, zolang het niet duidelijk erkend en openlijk beleden wordt. Wij zullen achtereenvolgens kijken naar de twee belangrijkste categorieën die elk op eigen wijze een belangrijke struikelblok voor deze verzoening vormen: (1) de gedoopte Joden die op geen enkele wijze het Christelijke geloof in hun innerlijk aanvaardden en die hun joodse gebruiken bleven uitoefenen; en (2) de gedoopte Joden die in Jezus Christus geloofden, maar die het verboden werd ook maar iets joods te doen.

1. *De gedoopte Joden die op geen enkele wijze het christelijk geloof innerlijk aanvaardden en die de joodse praxis trouw bleven.*

Waarin overtreft dan (in negatieve zin) de behandeling van deze groep – de zogenaamde crypto-Joden –, de slechte behandeling van het Joodse volk in het algemeen door christenen en door de kerk? Allereerst had het kerkelijke waardeoordeel dat de doop van Joden geldig was ook wanneer die doop was toegediend onder ernstige sociale druk, en bedreiging met geweld, tot gevolg dat deze *conversos* als katholieken behandeld werden en als leden van de kerk die als zodanig onderworpen waren aan de tucht van

de kerk³⁸. Daarom werd judaïseren (het continueren van joodse gebruiken door een gedoopt persoon) beschouwd als ketterij en een doodzonde. Vervolgens was de inzet van de inquisitie gericht op de redding van de zielen van de beklagden. Men geloofde dat de ziel door deze ketterij in gevaar werd gebracht en daarom was het belangrijkste doel een bekentenis te verkrijgen van de “zonde van judaïseren”. Daarom werd er druk uitgeoefend en soms gemarteld om deze joodse “bekeerlingen” opnieuw openlijk het geloof te laten belijden, dat zij nooit echt hadden omarmd. Dit kwam bovenop de hoeveelheid geweld en angst die al aanwezig waren geweest in het proces dat had geleid tot de doop. De intensiteit van deze onderdrukking, die ongeveer driehonderd jaar voortduurde, kent zijns gelijke niet in de geschiedenis van de gehele Joodse gemeenschap³⁹. Ook het systeem van anonieme aanklacht en de aanmoediging tot spionage had verwoestende effecten op het gezinsleven en heeft eveneens geen parallel in de lange geschiedenis van ervaring met lijden van de Joodse gemeenschap.

Veel Maranen die wisten te vluchten naar een veilige bestemming, bijvoorbeeld naar Amsterdam of Saloniki (twee van de belangrijkste bestemmingen), bevestigden daar onmiddellijk hun volkomen toewijding aan de joodse godsdienst en stichtten sefardische synagogen in hun plaatsen van ballingschap. Maar de ervaring van het lijden gedurende hun jaren van gedwongen katholicisme beïnvloedde hun houding en hun religieuze praktijk sterk. Gebeden, voortgekomen vanuit hun ervaringen in Spanje en Portugal, vonden hun weg naar de liturgie van de sefardische

³⁸ De canonieke regel in die tijd was dat de doop alleen ongeldig was als volwassen kandidaten met geweld tegen hun wil naar de doopvont werden gedragen. Als een Jood naar de doopvont liep en de doop zonder protest aanvaardde, dan was de doop geldig. Met andere woorden: er was in die tijd weinig begrip voor het feit dat psychologische druk de persoonlijke vrijheid zeer kan beperken.

³⁹ Misschien vormt de behandeling van de Beit Abraham, de gedoopte mensen van joodse afkomst, binnen de Ethiopisch-orthodoxe kerk, de meest nabije parallel.

synagogen. Een tweede christelijk symbool, dat van de doop, kwam in een zeer kwade reuk te staan bij de Joden, zoals dat eerder gebeurde met het kruis in de tijd van de kruistochten.

Bij het belijden van zonden uit het verleden dient onderscheid gemaakt te worden tussen het gedrag van katholieken - individueel en in groepen - en de besluiten en activiteiten van het kerkelijke gezag. Vooropgesteld, wat de verantwoordelijkheid ook was van het kerkelijke gezag voor de doop van Joden onder dwang en bedreiging – en sommige kerkleiders protesteerden tegen deze vorm van dopen -, het daaropvolgende vasthouden aan de geldigheid van deze doop was een kerkelijk besluit, waarvoor de kerkelijke gezagdragers de verantwoordelijkheid dragen. De procedures voor de behandeling van zogenaamde ketterij en de daadwerkelijke veroordeling van degenen die schuldig bevonden waren, vallen eveneens onder de verantwoordelijkheid van de kerk. Dit blijkt ook uit de terminologie van “verminderd regime”: degenen die schuldig bevonden waren en ter dood veroordeeld, kregen “verminderd regime”. Dat wilde zeggen dat ze door de inquisitie werden overgeleverd aan het wereldlijke gezag voor de daadwerkelijke executie, welke niettemin plaatsvond in samenwerking met een religieuze plechtigheid, de *auto-de-fe*.

Zo'n schuldbekentenis door de kerk is belangrijk voor zowel de afstammelingen van de Maranen als voor de verhouding tussen de kerk en het Joodse volk in het algemeen. Het zou bijdragen om belangrijke belemmeringen te verwijderen voor het Joodse volk, belemmeringen die hen verhinderen om in de kerk het gezicht van hun Messias te herkennen.

2. *De gedoopte Joden die katholieke gelovigen in Jezus Christus werden, maar die gedwongen werden hun joodse identiteit af te wijzen en zich los te snijden van hun eigen volk en erfgoed.*

De aandacht in de literatuur over de Maranen is vanzelfsprekend gericht op die groep Maranen die onder Spaanse en Portugese

heerschappij onder dwang gedoopt waren en als gedoopte joden gedwongen waren om een katholiek geloof te belijden, dat zij niet werkelijk deelden. Niet veel aandacht is besteed aan die groep *conversos*, die op de een of andere manier gingen delen in het christelijk geloof, maar die werden gedwongen hun joodse identiteit en erfgoed af te wijzen. Deze groep laat andere hindernissen zichtbaar worden die de maraanse geschiedenis plaatst op de weg van de verzoening tussen Joden en niet-Joden in Christus.

Ten eerste moesten de *conversos* bij het uitgieten van het doopwater hun joodse identiteit verloochenen. Hier werd op een zeer aangrijpende en problematische wijze het dilemma zichtbaar van alle joodse bekeerlingen tot het christendom door de eeuwen heen. Zij werden gedwongen te kiezen tussen Christus en hun joodse identiteit. De keuze was: òf Christus aanvaarden, alles verwerpen wat joods was en gedoopt worden, òf een Jood blijven en de gevolgen onder ogen zien. Veel Joden die oprecht tot geloof in Christus kwamen, werden bijna letterlijk in tweeën gescheurd tussen liefde voor hun volk en geloof in hun Messias. Maar onder de bedreiging van de inquisitie leefden de bekeerlingen onder een regime van wantrouwen waarin het minste teken van joodse identiteit niet alleen kon leiden tot het verlies van deelname aan de gemeenschap, maar ook tot arrestatie, gevangenschap, marteling en dood. Want de veronderstelling was dat elke voortzetting van de joodse praxis, al was het nog maar zo gering, bewees dat de bekeerling niet in Christus geloofde. Tegenwoordig kunnen we begrijpen dat zo'n bewering psychologisch naïef is. Wanneer wij de gedachte verwerpen dat iemand niet tegelijk Jood kan zijn èn in Jezus geloven, krijgen we oog voor de mogelijkheid dat sommige *conversos* die in Christus geloofden, er op een of andere manier naar verlangden om hun joodse identiteit te behouden binnen hun katholieke loyaliteit.

Ten tweede, hoewel de *conversos* officieel katholiek waren en niet langer Jood, werden zij zelden als gelijken aanvaard door de “oud-christenen”. Tegenstrijdig genoeg werd het nieuwtestamentische onderscheid tussen joodse en niet-joodse leden van de kerk gehandhaafd. Maar in plaats van wederzijds respect en wederzijdse aanvulling, was er minachting en verachting door de “oud-christenen” (niet-Joden) voor de “nieuw-christenen” (die sociologisch nog steeds beschouwd werden als Jood). Deze beide aspecten worden geïllustreerd in de geschiedenis van de bekeerde Joden van Majorca in Spanje, ook bekend als de *jueta's*, die eeuwen na de afschaffing van de inquisitie nog altijd hun eigen, maar niet gewaardeerde, identiteit binnen de katholieke kerk van Majorca hadden.

Van deze twee aspecten van het probleem ontstond het eerste door kerkelijke beslissingen die elke vorm van joodse praxis voor bekeerlingen verboden, terwijl het tweede ontstond uit veel voorkomende vooroordelen. Daardoor is het eerste directer de verantwoordelijkheid van het kerkelijke gezag dan het tweede.

Terugblikkend kunnen we zien dat deze vervorming en verdraaiing van de relatie tussen de joodse en de niet-joodse gelovigen in de Messias (Christus) een karikatuur vormen van de nieuwtestamentische visie van “de ene nieuwe mens”, van Jood en niet-Jood, die één worden gemaakt in het lichaam van Christus. Omdat zij een belangrijke hindernis vormen voor de verzoening tussen Jood en niet-Jood in Messias Jezus, pleit het leiderschap van TJC-II ervoor om te komen tot een christelijke schuldbelijdenis en boetedoening voor al dit kwaad. Ons vertrouwen is echter in de Redder van de wereld, de Messias van Israël, die zijn bloed aan het kruis heeft vergoten om ook deze verzoening tot stand te brengen. De schuldbelijdenis is een middel; de verzoening is het doel!

Nawoord

De geschiedenis van de crypto-Joden van Spanje, Portugal en Latijns-Amerika behoort tot de langste en verdrietigste van de tragische perioden, die door de eeuwen heen de relatie tussen de kerk en het Joodse volk hebben bezoedeld. Omdat het een geschiedenis is vol van arrogantie en aanklacht, moet de weg van verzoening er een zijn van nederigheid en een weigering om te oordelen. Omdat het een geschiedenis is van dwang en geweld, moet de weg van heling er een zijn van het respecteren van de vrijheid van geweten en het afwijzen van alle geweld, zowel verbaal als fysiek. Omdat het een geschiedenis is van wrede oordelen, moet de weg voorwaarts een weg zijn van barmhartigheid en vergeving. Maar vergeving vereist dat alle zonden en kwaad eerlijk worden beleden en openlijk erkend.

Deze geschiedenis vormt de grootste uitdaging voor de katholieke kerk. Hoewel een volledig en eerlijk bespreken van deze geschiedenis altijd moeilijk zal zijn voor de kerk, is de situatie veranderd door de moedige daad van paus Johannes Paulus II waarin hij de “zonen en dochters van de kerk” oproept de zonden van het verleden te belijden⁴⁰. Als onderdeel van de voorbereiding van de kerk voor de viering van het jaar 2000, schreef hij: Het is passend dat de kerk deze overgang maakt in het heldere besef hoe haar gang door de afgelopen tien eeuwen is geweest. Zij kan de drempel van het nieuwe millennium niet overgaan zonder haar kinderen aan te sporen zich met berouwvol hart te zuiveren van begane misstappen en van allerlei vormen van ontrouw, incoherentie en traagheid.⁴¹. De paus specificeerde twee categorieën van kwaad uit het verleden, die in het bijzonder beleden moeten worden: zonden tegen de eenheid en zonden van geweld dat begaan is in naam van de waarheid. De geschiedenis van de inquisitie in Spanje, Portugal en de Spaanse koloniën valt geheel onder de tweede categorie.

⁴⁰ In de brief *Tertio Millennio Adveniente* (1994), paragraaf 33 – 36. [zie <http://www.rkdocumenten.nl/index.php?docid=265&aline=33&toevoeging=>

⁴¹ *Idem.* paragraaf. 33.

In reactie op de oproep van de paus werden in het Vaticaan twee symposia gehouden met wetenschappers vanuit alle geloofsrichtingen. Het eerste symposium vond plaats om de geschiedenis te onderzoeken van de wijze waarop het Joodse volk door de eeuwen heen behandeld is en het tweede om in het bijzonder de inquisitie te bestuderen. Er was ook een bijeenkomst in Lissabon in september 2000, waar de leider van de katholieke kerk in Portugal, kardinaal José Policarpo, in aanwezigheid van de opperrabbin en de grootmoefti van het land, vergeving vroeg voor de zonden tegen de Joodse gemeenschap en de moslimgemeenschap. Tot op vandaag zijn de katholieke schuldbelijdenissen echter op een algemeen niveau gebleven. De verschillende niveaus van katholieke verantwoordelijkheid voor de onderdrukking van het Joodse volk zijn hierin nog niet expliciet genoemd: de verantwoordelijkheid van het kerkelijke gezag in het algemeen, de verantwoordelijkheid van koningen en overheid, de verantwoordelijkheid van degenen die voor de inquisitie werkten, de verantwoordelijkheid van geloofsverkondigers en de verantwoordelijkheid van het katholieke volk in het algemeen.

Alle christenen beseffen dat men zich bij iedere oprechte schuldbelijdenis moet afvragen welke vormen van genoegdoening mogelijk en passend zijn. Zoals we hebben vermeld heeft de kwestie van de Maranen niet alleen betrekking op het verleden. Er zijn vele duizenden mensen van maraanse afkomst, vooral in Latijns-Amerika en in het zuidwesten van de Verenigde Staten, die nog steeds met hun identiteit worstelen als gevolg van deze geschiedenis. Aangezien het lijden van de Maranen het gevolg is van gedwongen religieuze praktijk, moet een oprechte daad van genoegdoening de geestelijke “gevangenschap” - waaraan zij onderworpen zijn geweest – bespreken. Op dit moment zou de katholieke kerk een gezaghebbend woord kunnen spreken om “de gevangenen vrij te laten”, bijvoorbeeld door te verklaren dat alle afstammelingen van personen die onder dwang gedoopt zijn, vrij zijn om zelf te beslissen over hun religieuze affiniteit en praktijk. Op deze manier zouden de nazaten van de Maranen bevrijd worden van de lasten die hen opgelegd zijn. Er zou

vrijheid moeten zijn voor de nakomelingen van Maranen om zich opnieuw te verbinden met de Joodse gemeenschap (zie hieronder), om hun joodse identiteit te combineren met geloof in Jezus Christus binnen de Messiaans-Joodse beweging, of om op welke manier dan ook hun echte overtuiging te volgen. Degenen, die de overtuiging hebben dat zij in de katholieke kerk moeten blijven, moeten weten dat dit niet strijdig is met het hebben van een joodse identiteit, zoals nu aanvaard is voor de Hebreeuwse Katholieken⁴².

Deze kwestie vormt ook een uitdaging voor de rabbijnen en voor het Joodse volk in het algemeen. Het lijden van de Maranen omvat ook het gevoel van afwijzing door de Joodse gemeenschap. Wanneer mensen die beweren van Joodse afkomst te zijn, zich proberen aan te sluiten bij een synagoge, dan is het normale rabbijnse gebruik om hen te vragen naar documenten waarmee ze hun afkomst kunnen bewijzen. Aangezien de Maranen niet in staat zijn zulke bewijzen te overleggen, vanwege de aard van de onderdrukking die zij hebben ondergaan, worden zij niet als Jood erkend. Hen wordt dan de mogelijkheid geboden om zich te bekeren, wat velen hebben geweigerd omdat ze dat ervaren als ontrouw aan de nagedachtenis van hun voorouders die geleden hebben en gestorven zijn omwille van loyaliteit aan hun joodse identiteit. Het onthullen van deze geschiedenis daagt ook de Joodse gemeenschap uit om wegen te vinden om de voortzetting van het geleden onrecht ongedaan te maken.

De diepste reden om te ijveren voor deze kwestie wordt uitgedrukt in het document dat de visie van TJC-II beschrijft: “Het uiteindelijke doel van het werken aan de eenheid van het Lichaam en het herstel van de joodse gelovigen in hun rechtmatige plaats, is het bespoedigen van de komst van de Heer Jesjoea in heerlijkheid en de volledige voltooiing van Zijn verlossend werk in het Koninkrijk van God”.

⁴² Bij de Nederlandse vertaling: zie ook www.hebrewcatholic.org

Geraadpleegde literatuur

Barnavi, Elie, *Histoire Universelle des Juifs de la Genèse au XXIe Siècle* (Paris: Hachette Littératures, rev. edn. 2002).

Borromeo, Agostino (ed.) *L'Inquisizione: Atti del Simposio Internazionale, Città del Vaticano, 29 – 31 ottobre 1998* (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2003).

Gitlitz, David M., *Secrecy and Deceit: The Religion of the Crypto-Jews* (Philadelphia and Jerusalem: The Jewish Publication Society, 1996).

Jacobs, Janet Liebman, *Hidden Heritage: The Legacy of the Crypto-Jews* (Berkeley: The University of California Press, 2002).

Kamen, Henry, *The Spanish Inquisition: An Historical Revision* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1997; paper: Phoenix Press, 2000).

Méchoulan, Henri (ed.), *Les Juifs d'Espagne: Histoire d'une Diaspora 1492 – 1992* (Paris: Editions Liana Levi, 1992).

Méchoulan, Henri, *Les Juifs du Silence au Siècle d'Or Espagnol* (Paris: Editions Albin Michel, 2003).

Melammed, Renée Levine, *Heretics or Daughters of Israel: The Crypto-Jewish Women of Castile* (New York City: Oxford University Press, 1999).

Netanyahu, B. *The Marranos of Spain: From the Late 14th to the Early 16th Century* 3rd edn. rev. (Ithaca and London: Cornell University Press, 1999).

Parkes, James, *The Conflict of the Church and the Synagogue: A Study in the Origins of Antisemitism* (New York: Atheneum, 1969, reprint from 1934).

Roth, Cecil, *The Spanish Inquisition* (New York: W. W. Norton, 1964; original 1937).

Shulvass, Moses A., *The History of the Jewish People*, 3 Vols (Chicago: Regnery Books, 1982 - 85).

Wachtel, Nathan, *La Foi du Souvenir: Labyrinthes Marranes* (Paris: Editions du Seuil, 2001).

Nederlandse boeken over dit onderwerp

Simon van Adelberg, *De Marranen*, Ten Have Baarn 1977

J. Bethlehem e.a. (red.), *Gids voor onderzoek naar de geschiedenis van de joden in Nederland*, Schiphouwer en Brinkman Amsterdam 2000

J.C.H. Blom e.a., *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, Uitgeverij Balans Amsterdam 1995

Renee Kistemaker en Tirtsah Levie (red.), *Exodo, Portugezen in Amsterdam 1600 - 1680*, Amsterdam 1987

M. H. Gans, Memorboek, *Platenatlas van het leven der joden in Nederland van de middeleeuwen tot 1940*, Bosch & Keuning n.v. Baarn 1971

Henry Charles Lea, *De inquisitie in de middeleeuwen*, Aula 132, Het Spectrum BV. 1986

Dr. J. Meijer, *Zij lieten hun sporen achter; joodse bijdragen aan de Nederlandse geschiedenis*, A. Oosthoek's Uitgeversmaatschappij Utrecht 1964

Mr. Izak Prins, *De vestiging der Marranen in Noord-Nederland in de zestiende eeuw*, Menno Hertzberger Amsterdam 1927

Simon Wiesenthal, *Zeilen der hoop, de geheime missie van Christoffel Columbus*, H.J.W. Becht Amsterdam z.j.

J.J. Vaz Dias, *De rode draad, een familiegeschiedenis 1492-1945*, Uitgeverij Pirola 2002

Voor aanvullende informatie kunt u (in het Engels) contact opnemen met een van de volgende personen:

John Dawson, Voorzitter

P.O. Box 3278
Ventura, CA 93006
Tel: 001 (805) 642-5327
ircio@pacbell.net

Marty Waldman,

Algemeen uitvoerend Secretaris
6304 Belt Line Road
Dallas, TX 75254
Tel: 001 (972) 386-0121
egs@tjci.org

Friederike Turecek

Europees Bureau
Boltzmanngasse 9
A-1090 Wenen
Tel: 0043 18903535
tikvah@aon.at

Website: www.tjci.org
Voor Nederland: www.tjci.nl

Voor het bestellen van extra exemplaren van de Nederlandse versie van dit boekje kunt u zich wenden tot:

René Leitner, nationaal coördinator

P/a Stichting Toward Jerusalem Council II
Postbus 7250
5605 JG Eindhoven
Tel: 040-2515183
tjc-ii@hetnet.nl

Een financiële bijdrage voor TJC-II is belastingaftrekbaar en is welkom op:

Gironummer: 1564388
T.n.v. Stichting Toward Jerusalem Council II
Eindhoven

TJC-II Brochures

Engelse uitgaven:

- Nr. 1 Toward Jerusalem Council II:
 The Vision and the Story
 By: Peter Hocken

- Nr. 2 The Messianic Jewish Movement
 An Introduction
 By: Daniel Juster and Peter Hocken

- Nr. 3 The Marranos
 A History in Need of Healing
 By: Peter Hocken

Nederlandse vertalingen:

- Nr. 1 Op weg naar de Tweede ‘Vergadering van Jeruzalem’
 De Visie en het Verhaal.
 Door: Peter Hocken

- Nr. 2 De Messiaans-Joodse Beweging
 Een kennismaking
 Door: Daniel Juster en Peter Hocken

- Nr. 3 De Maranen
 Een Geschiedenis die om Heling vraagt
 Door: Peter Hocken